

सङ्गीतमुक्तावली

उत्कल विश्वविद्यालय

सङ्गीतमुक्तावली

हरिचन्दन विरचिता

श्री वानाम्बराचार्यसाहित्याचार्य विद्याभूषणेन
सटिप्पणं सानुवादं च
सम्पादिता

उत्कल विश्वविद्यालयपक्षतः प्रकाशिता

प्रथम मुद्रण

मूल्यम् सार्द्धं रूप्यकमितम्

भूमिका

सङ्गीतशास्त्रं दुष्पारं दुर्बलाहं च, तच्च गीतवाद्यनृत्यानां समवाय-
रूपम् । तेषु गीतस्य प्राधान्यं सर्वसम्मतम् । यदुक्तं सङ्गीत-
रत्नाकरे—

नृत्यं वाद्यानुगं प्रोक्तं वाद्यं गीतानुवर्त्ति च
अतो गीतं प्रधानत्वाद्वादावभिधीयते ।

गीतस्य रञ्जक-स्वरापेक्षत्वात् स्वराणां च श्रुतिमूलत्वात् श्रुतेश्च
नादोद्भवत्वात् तस्य ध्वन्यात्मकस्य विवेचनं ग्रन्थेऽस्मिन्नादौ कृतम् ।
यदुक्तं सङ्गीतपारिजाते—

नादाब्धेरपरं पारं न जानाति सरस्वती
अद्यापि मज्जनाद्गीता तुम्बीं वहति बक्षसि । इति ।

तेन क्रमोऽयं स्वीकृतः ग्रन्थकृता । तस्मादुक्तमत्र ग्रन्थे—

नाद-श्रुति-स्वर-ग्राम-मूर्च्छना-तान-वर्णकाः
स्वरा ग्रहांशन्यासाख्या जातिश्चेति क्रमादिह ।

एते नादादयः प्रथमग्रथने विवेचिताः

द्वितीयग्रथने गीतस्य लक्षणादिकं प्रस्तुतम् । गीतलक्षणविचारा-
वसरे ग्रन्थकर्त्ता संगीतकौमुदीगीतप्रकाशकाराणां लक्षणे दोषमुद्घात्य
“गीतं रञ्जकधातुमातुसहितम्” इति सङ्गीतसारकारस्य कर्णार्णववासिनः
हरिनायकस्य मतं स्वमततयाऽङ्गीकुर्वन्नपि तदीयगीतघटक-धातु-
पदस्य लक्षणं निरस्तवान् । सङ्गीतरत्नाकरेऽपि गीतप्रकाशोक्त
गीतलक्षणसदृशं यद् गीतलक्षणं दृश्यते तदप्येतद्ग्रन्थकर्त्तुरनभिमत-
मिति प्रतिभाति ।

मातुलक्षणनिरूपणावसरे ब्रह्मसंहितायाम् “गीतस्यावयवो धातू-
रागादिर्मातुरुच्यते” इत्यप्यङ्गीकृतम् ।

इतःपरं रागपदं निरूप्य तेषां रागाणामुत्पत्तिमाह—

रासक्रीडानुरक्ताभिः षोडशसहस्रसंख्यकाभिर्गोपिकाभी रासे
यत् पृथग्रूपेण तत्संख्यकानि गीतान्युच्चारितानि तानि प्रत्येकं रञ्जक-
धातुमातुसहिताया रागविशेषाणामुत्पादकान्यभवन् । तेष्वष्टोत्तर-
शतं ततश्च षट्त्रिंशद्रागा अवशिष्टाः साम्प्रतं जनमनांसि रञ्जयन्तः
तिष्ठन्ति । सङ्गीतदर्पणे तु अन्यथा दृश्यते । तदुद्धृतं मतङ्गवचनं
यथा—

शिवशक्तयोः समायोगाद्रागाणां सम्भवोऽभवत्
पञ्चास्यात्पञ्चरागाः स्युः षष्ठश्च गिरिजामुखात् ।
सद्योजातात् श्रीरागो वामदेवादुवसन्तकः
अघोराद्गैरवोऽमूतत्पुरुषात्पञ्चमोऽभवत् ।
ऐशान्याख्यान्मेघरागो नाट्यारम्भे शिवाद्भवत्
गिरिजाया मुखाल्लास्ये नटनारायणोऽभवत् ।

एवं रागाणामुत्पत्तिप्रकारनिर्णये ग्रन्थकृतः स्वारस्यमेव
प्रतिभाति । इतःपरं ग्रन्थकृता नारद-कोहल-मतङ्गादिपूर्वसूरीणां मताः
रागाणां सलक्षणा मूर्तयः वणिजताः । सङ्गीतरत्नाकरे रागमूर्तीना-
मुल्लेखो नास्ति । अत्र रागलक्षणेषु अल्पत्व-बहुत्व-तारान्दोलितादि-
पदानामुल्लेखः कृतः । परन्तु ग्रन्थकृता तल्लक्षणादिकं न प्रोक्तवान् ।
अतः सङ्गीतरत्नाकरोक्तमेषां लक्षणमत्र दीयते ।

बहुत्वं—स्वरस्य साफल्येन स्पर्शः ।

अल्पत्वं—द्विविधं । स्वराणामावृत्तेरभावः तथा ईषत्स्पर्शश्च ।

अन्तर्मार्गः—गीतान्तदेशं विहाय मध्ये मध्ये स्वरस्यानावृत्तया-
सह ईषत्स्पर्शा वा क्वचित् केवलेनानावृत्तया वा क्वचित् केवलेन
ईषत्स्पर्शेन वा स्वरसंहतेः वैचित्र्यकारिणी शक्तिर्यदोत्पाद्यते तदा
“अन्तर्मार्गः”

पुनः तिरिपादयः गमकभेदाः सङ्गीतरत्नाकरे रागा इत्युच्यन्ते ।
 ते तु तिरिप-स्फुरित-कम्पित-लीनान्दोलित-वलि-त्रिभिन्न-कुरुला-
 हतोल्लासित-प्लावित-गुम्फित-मुद्रित-नामित-मिश्रिताः पञ्चदश ।
 तेषां लक्षणं यथा सङ्गीतरत्नाकरे—

लघिष्ठडमरुध्वानकम्पानुकृतिसुन्दरः
 द्रुततुर्यांशवेगेन तिरिपः परिकीर्तितः ।
 वेगे द्रुततृतीयांशसंमिते स्फुरितो मतः
 द्रुताद्धमानवेगेन कम्पितं गमकं विदुः ।
 लीनस्तु द्रुतवेगेनान्दोलितो लघुवेगतः
 वलिर्विविधवक्रत्वयुक्तवेगवशाद्भवेत् ।
 त्रिभिन्नस्तु त्रिषु स्थानेष्वविश्रान्तघनस्वरः ।
कुरुलो वलिरेव स्याद्ग्रन्थिलः कण्ठ्यकोमलः
 उल्लासितः स तु प्रोक्तो यः स्वरानुत्तरोत्तरान्
 क्रमाद्गच्छेत् प्लावितस्तु प्लुतमानेन कम्पनम्
 हृदयङ्गमहङ्कारगम्भीरो गुम्फितो भवेत्
 मुखमुद्रणसंभूतो मुद्रितो गमको मतः
 स्वराणां नमनादुक्तो नामितो श्वनिवेदिभिः । इति

तृतीयग्रन्थे तालनिरूपणम् । अत्र लघुगुर्वादिपरिभाषा-
 कथनानन्तरं प्रबन्धाङ्गभूतानां आद्यादिनवतालानां सोदाहरणं लक्षणं
 प्रदर्शितम् । अत्रोदाहृतगीतानि प्रायश उत्कलभाषया रचितानि ।
 तेषु कानिचित् ग्रन्थकृतः स्वीयानि । अथ चञ्चत्पुटादीनि एकोत्तर
 शततालानि नामतो निर्दिश्य तेषां लक्षणानि दत्तानि । यत्र यत्र
 वा हरिनायक-मम्मठाचार्ययोः सङ्गीतसार-सङ्गीतरत्नमालाख्ययोः
 ग्रन्थयोरलक्षणेन सह, एतद्ग्रन्थस्थ लक्षणस्य भेदः दृष्टः टिप्पण्यां तत्
 तत्स्थलेषु लक्षणान्तरस्य समुल्लेखः कृतः ।

चतु र्थे गीतभेदाः प्रदर्शिताः । प्रबन्धघटकधातूनां चतुर्विधत्वं स्वीकुर्वन्नपि ग्रन्थकृत् स्वमते उद्ग्राहध्रुवाभोगरूपेण त्रिविधत्वं प्रदर्शितवान् । पद-स्वर-तेन-पाट-ताल-विरुदानीति षण्णां प्रबन्धाङ्गानां निर्देशपूर्वकं अङ्गसंख्याभेदेन नामभेदं निरूप्य शुद्ध-छायालग्नाधुनाम्ना त्रिधा विभक्तानां तेषां प्रत्येकमुपविभागान् लक्षयति । तेषु पाञ्चालीति नाम प्रबन्धविशेषो वर्तते । प्रतापरुद्रीय-यशोभूषणं नामालङ्कारग्रन्थे चतुराद्यष्टाधिकपादाढ्यं ध्रुवगीतं भवेदिति नियमो दृश्यते । पाञ्चाल्याः ध्रुवगीतान्तर्गतत्वेऽपि अष्टाधिक-पादाढ्यत्वं हि विशेषः । तेनास्मिन् ग्रन्थे—“अतिविस्तारपदता पञ्च प्रोक्ता मनीषिभिः । सा यत्रास्तीति पाञ्चाली विज्ञेया भरतादिभिः ।” इति लक्षणं कृतम् । अतिविस्तारपदता पदस्य अष्टाधिकपदवत्ता पदार्थः । उत्कलभाषानिघट्टछान्दप्रबन्धो ह्यस्योदाहरणस्थलम् । “प्राकृतं स्कन्धकादि च” इति दण्डिना प्राकृतकाव्यानां स्कन्धसंज्ञा कृता । तस्यैव उत्कलभाषायां ‘छान्द’ इति संज्ञा । ध्रुवगीतलक्षणे-ऽपि “स्कन्धसमन्विताः” इत्यत्र स्कन्धशब्दस्य परिच्छेदार्थता प्रताप-रुद्रीय-यशोभूषणटीकायां दृश्यते । रागतालयोर्निर्देशात् द्यङ्गः प्रबन्धः जात्या तारावलीत्यभिधीयते । सङ्गीतरत्नाकरे पतस्याश्चम्पूरिति नामान्तरमस्ति । अपरं च विषयदृष्ट्या प्रबन्धानां नामान्तराणि च दृश्यन्ते । तद्यथा—यत्र देवनृपतीनां विजयादिवर्णनं तत् उदाहरणम् । कालिदासेन जयोदाहरणस्य माघेन भोगावल्याश्च नाम यथाक्रमं स्वरचिते रघुवंशे तथा शिशुपालवधे च व्यवहृतम् । यथा—“जयोदाहरणं बाह्मोर्गापयामास किन्नरान्” इति रघौ । “भोगावलीं कलगिरोऽवसरेषु पेहुः” । इति माघः । पदस्य आवृत्तिवशात् प्रबन्धानां नाम भिद्यते । अन्या च कोइलि इति ख्याता प्रबन्धजाति-रुत्कलेषु प्रचलिता दृश्यते । अत्र प्रतिपदं आदौ तथान्ते च “कोइलि” पदस्य आवृत्तिर्भवति । सङ्गीतरत्नाकरेऽस्य मूलं लक्ष्यते । तत्र ‘ओवी’ ‘लोली’ इति पदद्वयस्य प्रतिपदान्तमावृत्त्या ‘ओवी’ नाम्ना

‘लोलो’ नाम्ना च प्रबन्धद्वयं आख्यातं भवति । तयोर्मिश्रणव्यत्या-
साभ्यां ‘कोइलि’ इत्यस्य सृष्टिः । एवं विचारे कृते उत्कलीय
प्राचीनरचनावली सङ्गीतशास्त्रं साफल्येनानुसरतीति ज्ञायते । इदमत्र
ज्ञेयं यत् वङ्गेषु पाञ्चाल्याख्यं गीतं वर्तते । परन्तु तस्या या व्युत्पत्ति-
स्तत्रत्यैः सुधीभिर्निर्दिश्यते सा तु न मनोरमा । तस्मिन्नेव देशे
वैष्णवानां या अष्टापद्यः गीतिका वर्तन्ते तास्तु पदमिति कथ्यते ।
अष्टम्यः पदेभ्योऽधिकानि पदानि यत्र ता गीतिकाः पाञ्चाल्य इति
समीचीना युक्तिः । अतः सङ्गीतमुक्तावल्युक्तं लक्षणमनुसृत्य पञ्चभिः
बहुभिः अलते शोभते या सा पाञ्चालीति व्युत्पत्तिं वयं निर्दिशामः ।

गीतं वाद्यं (तालं) च विवृत्य समासतो नृत्यप्रकरणमुक्तवान्
ग्रन्थकारः । पूंस्त्रीकर्तृकतया ताण्डवलास्यभेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा
नृत्यं नर्तनमिति भेदद्वयमुक्तवान् । तदनन्तरं काष्ठी-मण्डली-जाकड़ी-
शावर-कुरङ्ग्याख्यानां लोकनृत्यानां नामलक्षणे लिखित्वा ग्रन्थ-
समामिष्यदधात् ।

ग्रन्थासिः

ग्रन्थोऽयं मया केन्दुभरगङ्घासिनः श्री वैष्णवचरण पट्टनायकस्य
ग्रन्थागाराल्लब्धः । परन्तु पुस्तकस्थान्ते श्री विश्वेश्वर भञ्जदेव
महाराजस्य पठनार्थं लिखितमिति पाठोऽस्ति । इयं मुक्तावली
चतुर्भिर्ग्रन्थैः समापिता । प्रतिग्रथनान्तं ग्रन्थकर्तुः परिचयः स्पष्टं
लिखितोऽस्ति । तस्मात् ज्ञायते यत् लेखकस्य नाम हरिचन्दन
इति । स तु कनिकाराजस्य गोपीनाथ भञ्जस्य पुत्र आसीत् । तेन
वीरवर राजकुमार इति सर्वत्र नाम्नः प्राक् व्यवहृतम् ।
कनिका-राजवंशेतिहासादवगम्यते यत् गोपीनाथभञ्जः ख्रीष्टीये
१५५२ तमेऽब्दे कनिकासिंहासनमधिरूढवान् । अतः तत्तनयः
हरिचन्दनः ख्रीष्टीय शोडशशताब्द्या नवमदशकानन्तरं इमं ग्रन्थं
रचितवान् इति सम्भाव्यते । अपरं च यवनानामुत्कलाक्रमणं तु तस्मिन्

समये एषाभवत् । मुकुन्ददेवस्य मृत्युना साकमुत्कलस्य स्वाधीनता चिरायास्तमिताऽभवत् । समग्रे देशः सर्वथा यवनैरुपद्रुतस्तिष्ठति स्म । अतः ग्रन्थकारेणोक्तं—

“स्वीयां महीं यमन (यवन) जालमहाब्धिमग्नां, वाढं वराह इव यः सहसोद्धार” । इति । अन्यच्च—ग्रन्थेऽस्मिन् हरिनायकस्य नाम तस्य ग्रन्थस्य च नाम अस्ति । स तु कर्णाटवासी सङ्गीतसारस्य कर्ता १६०० तमेऽब्दे वा तत्पूर्वं वर्तमान आसीत् इति । A. H. Strangway नाम विद्वान् स्वकीये Music of Hindustan नामके ग्रन्थे लिखितवान् । पुनरत्र सङ्गीतनारायणस्य नाम दृश्यते । पुरुषोत्तममिश्रनारायणदेवनामानौ द्वौ कृतिनौ तुल्याख्यग्रन्थद्वयं रचितवन्तौ । उभावपि तावुत्कलवासिनौ । तयोरवस्थितिकालस्तु यथाक्रमं १७०३-१७६५ मितव्दाभ्यामीषत् प्राग्वर्तित्वेन पूर्वोक्त बिदुषा निर्धारितः । अतः ग्रन्थेऽस्मिन् सङ्गीतनारायणस्य नाम केनचित् प्रतिलिपिकरेण वा पाठकेन वा परवर्तिनि काले प्रक्षिप्तं ग्रन्थान्तरित्यनुमीयते । ग्रन्थकारस्य जनकात् गोपीनाथभञ्जदारभ्य वर्तमान कनिकाधिपं श्री शैलेन्द्रनारायणभञ्जदेवं यावत् गणनायां कृतायां एकविंशपुरुषा व्यतीता इति ज्ञायते । अतः ग्रन्थस्य रचनाकालः पूर्वोक्तादब्दादूर्वाक् भवितुं नार्हति । प्राचीनकनिकाराजानां देशप्रीतिर्यथा महती चोरता च तथा प्रथीयस्यासीदितिहासविदां मतम् । एते च यथा शास्त्रेषु तथा शास्त्रेष्वपि कुशला आसन् इति पुस्तकमिदं प्रमाणयति ।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादनेऽहमात्मानमयोग्यतमं मन्ये । सङ्गीतविद् एव एतस्य पठनेन यदि प्रसादमधिगच्छेयुरिति कृत्वा मयाऽस्मिन्न-कृताषगाहे पदं कृतम् । नूनमत्र दोषा भविष्यन्ति । यतः सुलभ-दोषा हि मनुष्याः । लोकलोचनगोचरतां निनीषुणा कोरकीकृत-करेण मया तत्रभवत्सु विद्वत्सु क्षमार्थं निवेद्यते । मुद्रणेऽपि कुत्रचित् दोषो वर्तते चेत् तदपि क्षमणीयमिति मे प्रार्थना । अत्र

पुस्तके अस्मद्देशोच्चारणानुरूपं 'व' 'ब' कारयोर्भेदस्तु सर्वत्र न रक्षितः ।
प्रमादमिमं गुणग्राहिणः सुधियो मर्षयिष्यन्तीति आशास्यते ।

पुस्तकमिदं कनिकाधिपतिना श्री शैलेन्द्रनारायणभञ्ज देव-
वर्ष्मणा उत्कलविश्वविद्यालयस्य कुलपतीनां करे न्यासीकृतेनार्थेन
मुद्रितमिति राजमहोदयेषु गभीरकृतज्ञता ज्ञाप्यते ।

पुस्तकमिदमुत्कलविश्वविद्यालयप्रकाशितेषु पुस्तकेषु प्रथमं
सङ्गीतशास्त्रम् । अन्यानि च बहूनि ग्रन्थरत्नाणि विश्वविद्यालय
ग्रन्थागारे रक्षितानि वर्तन्ते । अधुना कुलपतिपदमलंकुर्वतां
विद्वद्गोष्ठीवरिष्ठानां लोकविश्रुतानां पद्मभूषणपद्मवीभाजां
श्री प्राणकृष्ण परिजामहोदयानां प्रयत्नेन तानि नूनमचिरं सुधोजन-
लोचनगोचरतामायास्यन्तीति मादृशमाशा न मोघा भविष्यति । इति ।

अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा चलत्त्वान्मनसोऽपि वा
असाधु लिखितं यद्यत्तत्तच्छोध्यं विचक्षणैः ॥

खीष्ट कलेज
कटक
१९५५

}

इत्यर्थं यते
साहित्याचार्यविद्याभूषणोपनामा
श्री वानाम्बराचार्यशर्मा
संस्कृतोत्कलभाषाध्यापकः

विषयानुक्रमणी

प्रथम-ग्रन्थनम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम्	१	गान्धारं स्वरः	१२
कविवंश परिचयः	१—३	मध्यम स्वरः	१२
सङ्गीतस्य प्रयोजनम्	४	पञ्चम स्वरः	१२
सङ्गीतोत्पत्तिः	५	ध्रुवत स्वरः	१२
एतस्य प्राशस्त्यम्	५	निषाद स्वरः	१२
संप्रदायशुद्धिः	५	स्वराणां ध्वनिसाम्यम्	१३
सङ्गीतस्य स्वरूपम्	६	तेषां वाद्यादिभेदाः	१३
सङ्गीतस्य विभागः	६	प्रहादिभेदाः	१४
नादः	६	प्रहादिभेदाः	१४
नादोत्पत्तिप्रकारः	७	प्रहादिभेदाः	१४
नादभेदाः	७	प्रहादिभेदाः	१४
अनाहत नादस्य ब्रह्मैक्यम्	७	प्रहादिभेदाः	१४
आहतभेदाः	८	प्रहादिभेदाः	१४
श्रुतिः	८	प्रहादिभेदाः	१४
स्वराणां मात्रः	९	प्रहादिभेदाः	१४
श्रुतीनां दैवतानि	१०	प्रहादिभेदाः	१४
स्वरास्तेषां नामानि च	१०	प्रहादिभेदाः	१४
स्वरभेदाः	११	प्रहादिभेदाः	१४
षड्ज स्वरः	११	प्रहादिभेदाः	१४
ऋषभ स्वरः	११	प्रहादिभेदाः	१४

द्वितीय ग्रन्थनम्

अन्यमतदूषणपूर्वकं गीतलक्षण-		रागलक्षणम्	२३
स्थापनम्	२२	रागोत्पत्तिप्रकारः	२३
धातुलक्षणम्	२२	षट्पुंराग नामानि	२४
मातुलक्षणम्	२३	वसन्तराग लक्षणमूर्त्ती	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
वसन्तस्य स्त्रियः	२५	मल्लय राग लक्षणम्	४२
तासां लक्षणानि मूर्तयश्च	२६—२७	तस्य मूर्ति	४३
भैरवरागस्य लक्षणं मूर्तयश्च	२९	तस्य रागिण्यः	४३
भैरवरागस्य पत्न्यः	२८	तासां लक्षणानि मूर्तयश्च	४३—४७
तासां लक्षणानि मूर्तयश्च	२९—३२	पञ्चम सारसंहितोक्त पुं रागास्तेषां	
मेघरागलक्षणमूर्ती	३२	स्त्रियश्च	४६—४७
मेघस्य पत्नीगणः	३३	मम्मटाचार्य्यमते पुं रागास्तेषां	
स्य लक्षणानि मूर्तयश्च	३३—३५	स्त्रियश्च	४७—४८
चटनारायणस्य लक्षणमूर्ती	३६	सङ्गीतकौमुद्यक्ता अष्टौ पुं रागाः	४८
चटनारायणस्य रागिण्यः	३६	रागाणां स्त्रीपुंस्त्वविवेचने फलम्	४९
तासां लक्षणानि मूर्तयश्च	३७—३९	देशभेदेन रागनाम्नां भेदः	४९
श्रीरागलक्षणं	३९	संपूर्णादिरागभेदाः	५०
श्रीरागस्य मूर्तिः	४०	संपूर्णं रागाणां नामानि लक्षणानि	
अस्य रागिण्यः	४०	मूर्तयश्च	५०—५९
तासां लक्षणानि मूर्तयश्च	४०—४२		

तृतीय ग्रन्थनम्

षाड्वरागाणां नामानि लक्षणानि		गणविवेकः	७६
मूर्तयश्च	६०—६७	लघुगुर्वादिपरिभाषा	७३—७८
औड्वरागाणां नामानि लक्षणानि		तालशब्दस्य व्युत्पत्तिः	७८
मूर्तयश्च	६८—७३	नवतालाः तेषां लक्षणोदाहरणानि	७९—८३
सङ्कीर्णरागाः	७३	चञ्चत्पुटाद्ये कोत्तरशततालानां	
रागाणां रागिणीनां च गानकालः	७४—७५	नामानि कलाविन्यासश्च	८३—८९

चतुर्थ ग्रन्थनम्

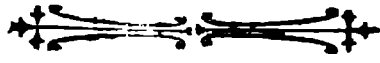
गीतविभागः	९०	प्रवन्धाङ्गानि तेषां लक्षणानि	९२—९४
निबद्धलक्षणम्	९०	तालानां प्रवन्धादिभेदः	९४
शुद्धलक्षणम्	९०	निबद्धस्य प्रवन्धसंज्ञा	९५
आलापलक्षणम्	९०	प्रवन्धानां जातयः	९५
धातुलक्षणभेदाः	९१	शुद्धछायालग्नाशुद्राणां लक्षणानि	९६
उद्ग्रहादीनां लक्षणानि	९१	शुद्धगीतभेदाः	९७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पाश्चात्तो लक्षणम्	९८	मानलक्षणम्	१०२
गोतस्य दिव्यादि भेदाः	९९	गीतगुणदोषाः	१०३
गोतगुणाः	९९	अनिबद्धलक्षणम्	१०३
ग्रहलक्षणम्	९९	गायकगुणाः	१०३
अनागतादीनां लक्षणोदाहरणानि	१००	गायकदोषाः	१०३
खण्डः	१०१	वाद्यलक्षणम् भेदश्च	१०४
यत्तिलक्षणम्	१०२	नृत्य प्रकरणम्	१०५—१७०

सङ्गीतमुक्तावल्युद्धृत ग्रन्थानां नामानि

- १। भरतनाट्यशास्त्रम्
 - २। विष्णुपुराणम्
 - ३। शिवसंहिता
 - ४। कोहलीय
 - ५। नारदसंहिता
 - ६। सङ्गीतकौमुदी
 - ७। गीतप्रकाशः
 - ८। सङ्गीतसारः (हरिनायकः)
 - ९। ब्रह्मसंहिता
 - १०। मतङ्गलम्
 - ११। सङ्गीतरत्नमाला (मम्मठाचार्यः)
 - १२। कलाङ्कुरनिबन्धः
 - १३। पञ्चमसारसंहिता
 - १४। रागविवेकः
 - १५। संगीतचन्द्रिका
 - १६। सङ्गीतनारायणम्
 - १७। वाङ्मयविवेकः
 - १८। शिवचिन्तोदः प्रबन्ध (उत्कलभाषाग्रन्थः)
 - १९। सङ्गीतदामोदरः
 - २०। गीतगोविन्दम्
-

संगीतमुक्तावली

प्रथमप्रथनम्

सानन्दं मन्दमन्दं व्रजयुवतिततिस्फीतगीतप्रसक्ति—
प्रोद्यद्वाचावबोधाकुलगतिविलसद्रासनृत्यानुरक्तम् ।
वन्द्यं वन्दारुवृन्दारककरविलसतालिकावाद्यलीलम्
वन्दे वृन्दावनेशं स्मितललितमुखं कृष्णमानन्दकन्दम् । १ ।

व्रजवासिनी गोपयुवतीमाने सानन्दमनरे भीरे धीरे आवेगमय गीत गान करन्ते,
ये भावविष्टभावे चञ्चल पदनिक्षेप करि रास नृत्यरे अनुरक्त होइथिले; एणे स्तुति करिवापाई
आसिथिवा देवतामाने याहाङ्कर नृत्यानुसारे करतालि वजाइ ताल देउथिले, याहाङ्कर
मुख मन्दहासरे रमणीय होइथिला, ये आनन्दर मूल उत्सस्वरूप, सेहि वन्दनीय
वृन्दावनेशङ्क नमस्कार करअछि । १ ।

वशिष्ठमुनिपालिताः श्रुतिमयूरिकानिर्गता
नृपत्वमनुलम्बिताः स्मितमुखेन सीताभृता ।
गणेशवरदार्पिताः सकलधर्मकर्मान्विताः
नृपाः समभवन् क्षितावनुदिनं सुवीरव्रताः । २ ।

एहि पृथिवीरे सर्वविध धर्मकर्मरे प्रवीण, सर्वदा वीरप्रतपालनदक्ष गोटिए राजवंश
अछन्ति । सेमानङ्कर आदिपुरुष (गणदण्ड वीरभद्र) मयूररूपधारिणो (श्रुति)
वेदमाताङ्क गर्भरुजात होइ महर्षि वशिष्ठङ्क द्वारा परिपालित होइथिले । तत्परे सीतापति
श्रीराम ताहाङ्क राजपद प्रदान करिथिले । अतन्तर ताङ्क वंशधरमाने (हेरम्ब)
श्रीगणेशङ्कार वरप्राप्त होइ अत्यन्त प्रतापशाली होइथिले । २ ।

येषामासेतुशीताचलधिमलमिलत्कीर्तिराशिं स शेषो
निःशेषं नैव शक्तो विपुलगुणगणान् वक्तुकामोऽपि वक्तुम् ।
येरक्षालि क्षणेन क्षतरिपुनिवहक्षत्रियक्षौणिपाल—
स्कन्धप्रस्यन्दिरक्तप्रकरजलनिधौ साधु कौक्षेयकौघः । ३ ।

शेषदेव (वासुकि) मध्य सेमानङ्कर सेतुबन्धठारु हिमाचल पर्यन्त व्यापिथिवा कीर्ति-
राशिकु तथा सेमानङ्कर विपुल गुणाबलीकु निःशेषभावे कहिबापाइ इछुक हेले बि कहि
पारिवे नाहिं । सेमाने निज तरबारीकु बहुसत्रविनाशक क्षत्रियराजगणङ्कर खण्डित
स्कन्धरु उद्गत रक्त समुदरे प्रक्षालित करिथिवे । ३ ।

प्रोद्यत्कर्णाटलाटद्रविङ्मरहटाटोपगौडोद्रचोड—

भ्राजन्मल्लारकाश्मीरककलवरकक्षत्रियक्षोणिपालान् ।

ये निर्जित्य क्षणेनातुलविपुलभुजातेजसाऽखण्डभूमिम्

स्वीयां कान्तामिषण्धिप्रचुरतरमहामेखलां भुञ्जते द्राक् । ४ ।

एहि भञ्जवंशीय राजामाने निजर प्रबल बाहुबलरे कर्णाट, लाट, द्रविड, मरहट,
गौड, ओड, चोड, मल्लार, काश्मीर, कलवर प्रभृति देशर क्षत्रियराजामानङ्क, जिणि
समुद्रमेखलाधारिणो भूमिरूपा निज कान्ताकु उपभोग करुअछन्ति । ४ ।

भञ्जनाच्छत्रसैन्यानां किंवा डिम्बस्य भञ्जनात् *

ते भञ्जा इति विख्याताः क्षत्रियाः सूर्यवंशजाः । ५ ।

एहि सूर्यवंशीय राजामाने शत्रुसैन्यकु भञ्जन करिथिवारु हेउ, अथवा मयूर-
डिम्बकु भाङ्गि जात होइथिवा हेतु हेउ, 'भञ्ज' नामरे विदित हेउथिले । ५ ।

येषां भारतभूसरोरुहमिलन्मध्यस्थली—कर्णिका

ब्राह्मी—वैतरणी—समागममिलत्कल्लोलमाध्वोक्तिका ।

यस्यां श्रीर्दनुजेन्द्रदारुणशरव्रासातिपाताद्भिये—

वास्ते निश्चलतामुपेत्य नृहरेर्वक्षः परित्यज्य पूः । ६ ।

त्रिलोचनमहीपतिर्विमलभञ्जवंशाम्बुधेः

सुधाकर इवापरः खलु तमोऽन्धदृष्टिप्रदः ।

जनव्रजकुमुदवतीं प्रमदयन् करैः कोमलै—

द्विजव्रजविवर्द्धनः समुदियाय गां पालयन् । ७ ।

येउ (कर्णिका) कनिका राज्य भारतभूमिरूप पद्मर मध्यस्थलवर्ती—कर्णिकारूपे
अवस्थित, सम्मिलित ब्राह्मी ओ वैतरणीर कल्लोलमाला याहार मकरन्द सदृश, येउठारे
लक्ष्मी दानवराजर निष्ठुरशरपातभयरे नृसिंहक बक्षोदेष्टा परित्याग करि निश्चल होइ

बास कह अछन्ति, सेहि कर्णिका (कनिका) राज्यरे निमल भञ्जकुलरूप समुद्ररु
द्वितीय चन्द्र स्वरूप त्रिलोचन नामक राजा जात होइथिले । से अज्ञानरूप अन्धकाररे
बणा हेउथिबा ब्यक्तिमानङ्क, दिव्यज्ञानरूप दृष्टिप्रदान कहथिले । आहुरि मध्य प्रजारूप
कुमुदबनकु कोमल करद्वारा (राजपक्षे; अल्पपरिमाणरे करगूहण करिबाद्वारा; चन्द्रपक्षे
शीतल किरणद्वारा) आनन्दित कहथिले, द्विज (ब्राह्मण) मानङ्कर परिपालनपूबेक पृथिवीकु
शासन करिबाकु उदित होइथिले । ६-७ ।

वीरस्तस्माद्भव भूव प्रचुरपरतमःस्तोममात्तण्डमूर्तिः

श्रीगोपीनाथभञ्जो नृपमुकुटमणिश्रेणिनोराजितांघ्रिः ।

यस्योद्यद्दानधाराजलनिधिजनितः कीर्त्तिचन्द्रा दिगन्तः—

क्षमादेव व्रातवेलत्कुमुदकुलमलं नन्दते निष्कलंकः । ८ ।

ताङ्कठारु गोपीनाथ भञ्ज नामरे जणे राजा जात हेले । से सूर्य सदृश तेजस्वी
थिले ओ शत्रुरूप घनान्धकारकु बिनाश करिथिले । ताङ्कर चरण बोरवृन्दङ्क मुकुटमाणर
किरणद्वारा अर्चित हेउथिला । ताङ्क प्रदत्त दानजलधाराजनित समुद्र मध्यरु येउं निष्कलङ्क
कीर्त्तिचन्द्र उदित होइथिला ताहा ब्राह्मणवर्गरूप कुमुदसमूहकु आनन्दित कहथिला । ८ ।

जातस्तस्माद्गुणिगणचणः कोविदानन्दकन्दो

वन्यो भूपैः स खलु परमानन्दभक्तो नृपेन्द्रः ।

श्रीमद्राधारमणचरणाम्भोज-माध्वीकमत्तो—

दानी मानी सुनयनिपुणश्चन्द्रविभ्राजकीर्त्तिः । ९ ।

ताङ्कठारु गुणिगणागूण्य विद्वान्मानङ्कर आनन्दोत्पादक राजगणङ्कद्वारा अर्चित
परमानन्द नामक जणे भक्त राजा जात होइथिले । से राधामाधवङ्कर चरणकमल
मकरन्द आस्वादन करि प्रेमबिह्वल हेउथिले । से दानी, मानी ओ नीतिशास्त्ररे निपुण
थिले । ताङ्क कीर्त्ति चन्द्रपरि उज्ज्वल ओ निष्कलङ्क थिला । ९ ।

श्री गोपि (१) नाथ नृपते ननु भक्तिवीरा—

दासीत् सुतः स गुणवान् हरिवन्दनाख्यः ।

खीयां महीं यमन (यवन) जाल महाब्धिमग्नां (२)

वाढं वराह इव यः सहस्रोद्धार । १० ।

१—गोपिनाथ इत्यत्र संज्ञाविषयत्वात् कालिदासादिबत ह्रस्वत्वः ।

२—यमन इत्यत्र यवन इति पठितव्यं । उत्कल भाषायां प्राचीनपुस्तके यवनस्त
यमन, दमन इति च रूपान्तरं दृश्यते ।

पूर्वोक्त भक्तिबीर गोपीनाथङ्कठारु हरिचन्दन नामक पुत्र जात होइथिले । से गुणवान् थिले । बराह अबताररे बिष्णु प्रल्य समुद्रजलरु पृथिवीकु उद्धार कलापरि से यवनसैन्यरूप समुद्रे बुद्धि याइथिबा निज जन्मभूमिकु तत्क्षणात् उद्धार करिथिले । १० ।

तेनाद्य नानामुनिसंप्रणीतात् सङ्गीतशास्त्रार्णवतोऽतियत्नात् ।
संगीतमुक्तावलिरार्यतुष्ट्यै संपाद्यते रागगुणैकनद्धा । ११ ।

अधुना सेहि हरिचन्दन नाना मुनिप्रणीत सङ्गीतशास्त्ररूप समुद्र मध्यरु एहि सङ्गीतमुक्ताबलीकु अति यत्नसहकारे उत्तोलन करि साधुमानङ्क सन्तोष पाई अनुराग सूत्रे गूथित करुअछन्ति । ११ ।

संगीतमुक्तावलिराशु हृद्या सतां प्रमोदं तनुतादियं सा ।

न चालिशानां हि यतः कपीनां रोषाय तोषाय न कण्ठभूषा । १२ ।

एहि सङ्गीतमुक्ताबली साधुमानङ्कर आनन्दबद्धन करु । मूखमाने एथिरु आनन्द उपभोग करि पारिबे नाहिं । देख, हार केबे हेले बानरमानङ्कर सन्तोष उत्पादन करिपारे कि ? १२ ।

अथ परमकारुणिको भगवान् भरतमुनिः सकलजनाधलिं
कलिकलुषकुण्ठितधियमवलोक्य परमसुकृतैकलभ्यं चतुर्वर्गमना-
यासेन लब्धुं सुखोपायं सकलजनहिताय संगीतमाह । १३ ।

परमदयालु भगवान् भरतमुनि कलिजनित पापहेतु समस्त जगत्बासीङ्कर जड़बुद्धिता देखि सेमानङ्क, अनायासरे धर्मादि चारिबर्गर अधिकारी कराइबा उद्देश्यरे परमपुण्यमात्र लभ्य सुखर प्रकृष्ट उपायस्वरूप सङ्गीतशास्त्रकु लोकहितकामनारे प्रचार करिथिले । १३ ।

यतः—त्रिवर्गफलदाः सर्वे दानयज्ञस्तवाद्यः

एकं संगीतविज्ञानं चतुर्वर्गैकसाधनम् ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्यतः संगीततो भवेत् ।

तस्मात् संगीतमध्येयं सुखिभिर्भूमिपैरिदम् । १४ ।

एतेन प्रयोजनमुक्तं संगीतस्य ।

येहेतुः—दान, यज्ञ प्रभृति धर्म, अर्थ ओ कामरूपक तिनि बगैकु प्रदान करन्ति, किन्तु सङ्गीतशास्त्र चतुर्वर्ग प्रदायक । तेणु सुखी (धनी) ओ राजामाने सङ्गीतशास्त्र पढ़िबा उचित । १४ ।

कथं चेदित्याह—

हरीशादेः स्तुतौ धर्मो धनकामो नृपादितः

निष्कामं तदनुष्ठानात् मोक्षस्तस्मात्तदभ्यसेत् । १५ ।

बिष्णु, शिव प्रभृतिङ्क स्तुतिकु सङ्गीताकाररे गान कले धर्मे, राजा ओ धनी व्यक्तिङ्क निकटरे सङ्गीत गान कले अर्थ एवं काम, निष्काम-भाबरे सङ्गीतर अनुष्ठान कले मोक्षलाभ हुए । १५ ।

संगीतस्य प्रयोजनमुक्तवोत्पत्तिमाह—

पुरा चतुर्णां वेदानां सारमाहृत्य पद्मभूः

इदं तु पंचमं वेदं संगीताख्यमकल्पयत् । १६ ।

सङ्गीतर उत्पत्तिः—ब्रह्मा चारि वेदर सार संप्रह करि पञ्चमवेदरूपे सङ्गीतशास्त्रकु प्रवर्त्तित करिथिले । १६ ।

कस्मात् किमुत्पन्नमित्याह—

ऋग्भ्यः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।

यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसा अथर्वणः स्मृताः । १७ ।

ऋग्बेदर पाठ्य, सामबेदर गीत, यजुर्बेदर अभिनय ओ अथर्वबेदर रस उत्पन्न होइथिल । १७ ।

प्राशस्त्यमाह—

श्रुतिस्मृत्यादिसाहित्य—नानाशास्त्रविदोऽपि च ।

संगीतं ये न जानन्ति ते द्विपादो मृगाः स्मृताः । १८ ।

वेद स्मृति ओ साहित्य प्रभृति नानाशास्त्र जाणि सुद्धा संगीत न जाणिथिबा मनुष्य 'दिगोडिआ' पशु अटे । १८ ।

संप्रदायशुद्धिमाह—

बिष्णुः शिवस्तथा ब्रह्मा दुर्गा नारद एव च

भरतो रावणो रम्भा हनुमान् वायुरेव च ।

कोहलः कश्यपो हाहा हूहूर्नन्दी सरस्वती

एते संगीतशास्त्रस्य पूर्वाचार्याः प्रकीर्त्तिताः । १९ ।

सङ्गीतर पूर्वाचार्यगणः—बिष्णु, शिव, ब्रह्मा, दुर्गा, नारद, भरत, रावण, रम्भा हनुमान्, वायु, कोहल, काश्यप, हाहा, हूहू, नन्दी ओ सरस्वती एमाने सङ्गीतशास्त्रर प्रवर्त्तक । १९ ।

किं स्वरूपं संगीतमित्याह, भरते—

गातं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते ।
गीतवाद्यउभे एव संगीतमिति केचन
तच्चतुर्दशलोकानामिदमेव मनोहरम् । २० ।

सङ्गीत स्वरूप :—गीत, वाद्य ओ नृत्य एहि तिनि गोटिर मिश्रणरे सङ्गीतर उत्पत्ति, एहा भरत कहि अछन्ति । गीत ओ वाद्य एहि दुइटिर मिश्रणकु मध्य केहि केहि सङ्गीत कहिथान्ति । एहा चउदभुवनर प्रीतिप्रद । २० ।

बिष्णुपुराणेऽपि—

काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्त्तिधरस्यैते बिष्णोरंशा महात्मनः । २१ ।

बिष्णुपुराणरे मध्य समस्त काव्य ओ समस्त प्रकार गीत शब्दमूर्त्तिधर बिष्णुङ्कर अंश बोलि उक्त होइछि । २१ ।

संगीतस्वरूपमुक्त्वा विभागमाह -

मार्गदेशोविभेदेन संगीतं भवति द्विधा
स्वर्गं वै मार्गसंगीतं मर्त्यं देशी मनोरमम् । २२ ।

सङ्गीत विभाग :—मार्ग ओ देशी भेदरे सङ्गीत दुइ प्रकार । मार्ग सङ्गीत स्वर्गरे प्रचलित ओ देशी सङ्गीत मर्त्यरे प्रचलित । २२ ।

यतो गातं पुरःप्रोक्तं तस्य नादं बिनाऽभवः ।
तस्मान्नादः प्रयत्नेन ज्ञातव्यो गीतकोविदैः । २३ ।

नाद व्यतीत गीतर उत्पत्ति असम्भव । तेणु सङ्गीतजिज्ञासु व्यक्ति नादविषयरे ज्ञान अजंन करिबा उचित । २३ ।

तदुक्तमाचार्यैः—

न नादेन बिना गीतं न नादेन बिना स्वरः
न नादेन बिना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत् । २४ ।

पूर्वाचार्येमाने कहिअछन्ति ये “नादकु छाड़ि गीत नाहि कि स्वर नाहि, कि राग नाहि । अतएव जगत् नादमय ।” २४ ।

उत्पत्तिप्रकारमाह—शिव संहितायां—

आत्मा विवक्षमाणोऽयं मनः प्रेरयते यतः

देहस्थं बहिर्माहन्ते स प्रेरयति मारुतं * । २५ ।

नादर उत्पत्तिप्रकारः—शिव संहितारे उक्त होइछि ये, आत्मा कोणास भाव, प्रकाश करिबाकु इछा कले प्रथमे मनकु प्रेरणा दिए, मन देहस्थित अग्निकु आघात करे । तत्परे अग्नि बायुकु प्रेरणा दिए । तहुँ नादर उत्पत्ति हुए । २५ ।

नकारः प्राणपवनो दकारोऽग्निरूदीरितः,

पवनाग्निसमुत्पन्नो नादः शब्दप्रकाशकः । २६ ।

न शब्दर अर्थ—प्राणबायु ओ द शब्दर अर्थ—अग्नि । ए दुहिङ्क मल्लनरे नादर उत्पत्ति हेउधिबार ताहार एप्रकार संज्ञा करायाइछि । २६ ।

हृदि मन्त्र (न्द्र) स्तथा कण्ठे मध्यस्तारस्तु मूर्द्धनि,

द्विगुणः परिमाणेन पूर्वपूर्वतरो भवेत् । २७ ।

हृदय देशरे येउँ नाद उत्थित हुए ताहाकु 'मन्त्र' बा 'मन्द्र' कहन्ति । कण्ठदेशरे उत्पन्न नादर नाम 'मथ्य' ओ मूर्द्धारे उत्पन्न नादर नाम 'तार' अटे । 'मन्द्र'ठारु 'मध्य'र शक्ति दुइगुण ओ 'मथ्य'ठारु 'तार'र शक्ति दुइगुण अटे । २७ ।

किम्बा—

आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्धं समुच्चरन् ।

मुखेऽभिव्यक्तिमायाति यः स नादः प्रकाशितः । २८ ।

नादर आउ गोटीए लक्षणः—नाद आकाश अग्नि ओ बायुर संयोगरे जात होइ नाभिठारु ऊर्द्धकु गति करि शेषरे मुखरे अभिव्यक्ति लाभ करे । २८ ।

कोहलीये तु—

आहतोऽनाहतश्चेति नादोऽत्र द्विविधो मतः

संयोगजन्यो यो नादः स आहत इहोच्यते ।

संयोगव्यतिरेकेण यो नादः श्रूयते बुधैः

अनाहतः स विज्ञेयो नादः ब्रह्मेति काचित्तं । २९ ।

* नादस्तु प्राणिजोऽप्राणिजः प्राण्यप्राणिजश्चेति त्रिधा—शारीरः प्राणिजो अप्राणिजा बीणासम्भवस्तथा । प्राण्यप्राणिभवो बंशीभवश्चेति त्रिधा हि सः । सं० रत्न० ।

कोहलंक मतरेः—आहत ओ अनाहत भेदरे नाद दुइ प्रकार । कौणसि दुइ पदार्थर संयोगरे येउ नाद उत्पन्न हुए, ताहा आहत । संयोग व्यतिरेके येउ नाद शुणायाए, ताहाकु पण्डितमाने अनाहत नाद कहन्ति । ताहार अपर नाम नादब्रह्म । २९ ।

आहतभेदाः—

आहतः सप्तधा जातः पुनः षड्जादिभिः स्वरैः ।

केन रूपेण स नादः षड्जादिस्वरभेदतां प्राप्य सप्तप्रकारोऽभवत् । ३० ।

आहत नादर भेदः—आहत नाद षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पञ्चम, धंभत ओ निषाद एहि सात स्वररूपे सप्त प्रकार होइ प्रकाश पाए । ३०

तदाह—

नादाच्च श्रुतयो जाताः श्रुतिभ्योऽपि स्वरास्तथा

स्वरेभ्यो मूर्च्छनास्ताभ्यस्तानास्त्रिग्रामसंभवाः । ३१ ।

पूर्वोक्त नाद केउं परि षड्जदि स्वररूपे सात प्रकार होइछि बत्तमाम ताहा कहुअछन्ति :— नादरु श्रुति, श्रुतिरु स्वर, स्वरु मूर्च्छना, मूर्च्छनारु तान ओ तर्हिरु ग्रामत्रय जात होइअछन्ति । ३१ ।

ग्रन्थान्तरेऽपि पुनः—

नाद-श्रुति-स्वर-ग्राम-मूर्च्छना-तान-वर्णकाः

स्वरा ग्रहांशन्यासाख्या जातिश्चेतिः क्रमादिह । ३२ ।

ग्रन्थान्तरे एहा भिन्न प्रकाररे उक्त होइछि । यथा—नादरु श्रुति, श्रुतिरु स्वर, स्वरु ग्राम, ग्रामरु मूर्च्छना, मूर्च्छनारु तान, तानरु वर्ण । वर्णरु गृह स्वर, न्यासस्वर ओ अंशस्वर, तर्हिरु जाति यथाक्रमे उत्पन्न होइछि । ३२ ।

नादमुक्त्वा नादजन्याः श्रुतयः उच्यन्ते—

द्वाविंशतिस्तिर्यगूर्द्धा नाड्यो हृदयमाश्रिताः

तासु नादः संप्रविष्टे वहिरूर्द्धं समुच्चरन् ।

* श्रुतयो नादभेदेन द्वाविंशतिरुदीरिताः

क्रमादुच्चोच्चता तासां बीणादायेव लक्षिता ।

कण्ठे तु कफसंदुष्टो श्रुतयो नैव लक्षिताः । ३३ ।

* प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः । इति मल्लिनाथः (शिशुपालबधटीकायां)

नादस्वरूप कुहागला परे एबे नादरु उत्पन्न श्रुतिसम्बन्धरे कुहायाउछिः—हृदयरे तिर्यक्भावे ऊर्द्धगामी होइ २२टि नाडी अछन्ति । सेमानङ्क मध्यरे नाद प्रबिष्ट होइ ऊर्द्धमुखरे बाहारकु बाहारिले ताहाकु श्रुति कहन्ति । नादर संख्यानुसारे एहा बाईशि प्रकार होइथाए । पूर्व पूर्व अपेक्षा पर पर श्रुतिगुडिक क्रमशः उच्च हुअन्ति । एहा बीणादि यन्त्ररे स्पष्टभावे लक्षित हुअन्ति । मनुष्यर कण्ठ प्रायशः कफदूषित होइथिबारु एगुडिक स्पष्टभावे लक्षित होइपारे नाहिँ । ३३ ।

अथ स्वराणां मातरः—

विशाला-सुमुखी-नान्दी-बिचित्राः षड्जमातरः (४)

घना-चित्रा-गलनिका-ऋषभ-स्वरमातरः (३)

माला च सरघा चैव व्यक्ते गान्धारमातरौः (२)

मातङ्गिका च मैत्रेयी शिवा मागधिका तथा
एताश्चतस्रः श्रुतयो मध्यम स्वरसाधिकाः (४)

बाला कला कलरबा शार्ङ्गरवापि पञ्चमम् (४)

जनयन्ति, रसामाताऽमृता तिस्रश्च धैवतम् (३)

निषादनामनि द्वे च बिजया मधुकर्षपि (२)

इति स्वराणां श्रुतयो मातरः परिकीर्तिताः ॥ २२

एतासां नामान्तरमप्यस्ति देशभेदेन ।

केउं श्रुतिमाने केउंस्वरर उत्पादिका ओ सेमानङ्कर देवता :—

स्वरर नाम	उत्पादिका श्रुतिमानङ्कर नाम	संख्या	देवता
षड्ज	विशाला, सुमुखी, ना न्दी ओ बिचित्रा	४	प्रजापति
ऋषभ	घना, चित्रा, गलनिका	३	अग्नि
गान्धार	माला ओ सरघा	२	अमृत
मध्यम	मातङ्गिका, मैत्रेयी, शिवा, मागधिका	४	पृथ्वी
पञ्चम	बाला, कला, कलरबा, शार्ङ्गरवा	४	साम
धैवत	रसा, माता, अमृता	३	कुबेर
निषाद	बिजया, मधुकरी	२	यम
स्वर ७		२२	७

श्रुतीनां दैवतमाह संहितायां—

प्रजापत्यग्निपीयूषपृथ्वीसामकुवेरकाः ।

यमश्चैव क्रमेणैव देवताः परिकीर्त्तिताः । ३४ ।

एठारे श्रुतिमानङ्कर येउं नाम दिआगला, ताहा उत्कल देश प्रचलित नाम ।
देशभेदरे एहि नामर मध्य भेद होइथाए । ३४ ।

स्वराणां च श्रुतीनां च भेदो नैवात्र लक्ष्यते ।

सूक्ष्मत्वाज्जलमध्ये तु मीनमार्गो यथा तथा । ३५ ।

श्रुति ओ स्वरमानङ्कर परस्पर भेद अति सूक्ष्म होइथिबारु बारि हुए नाहिँ ।
जलमध्येरे मीनर गति केहि जाणि पारे कि ? ३५ ।

तथा च मुनिः सोमेश्वरः—

श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्माऽपि तत्त्वतः ।

* जलेषु चरतां मार्गो मीनानां नोपलक्ष्यते । ३६ ।

मुनि (सोमेश्वर) कहिछन्तिः—ब्रह्मा मध्य कौणसि निर्दिष्ट श्रुतिर स्थानरे
समुचितभाबे स्वरर उच्चारण करिपारिबे नाहिँ । जलरे विचरण करुथिबा माछमानङ्कर
गतिपथ निर्णय करि हुए नाहिँ । ३६ ।

एवं श्रुतीरुक्त्वा स्वरानाह, मुनिः—

स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरान् हृदयरंजकः (?)

किं च श्रोतृमनो यस्माद्रज्जयन्ति ततः स्वराः ।

के त इत्याह मुनिः—

षड्जर्षभौ च गांधारो मध्यमः पंचमस्तथा ।

धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः ।

स रि ग म प ध नि श्चेत्येतेषामपराभिधा । ३७ ।

* तथाहि नारदः—यथाप्सु चरतां मार्गो मीनानां नोपलभ्यते

आकाशे वा विहंगानां तद्वत् स्वरगता श्रुतिः ।

यथा दधनि सर्पिः स्यात् काष्ठस्थो वा यथानलः

प्रयत्नेनैव लभ्येत तद्वत् स्वरगता श्रुतिः ।

श्रुति विषयरे कुहागला । एवे स्वर विषयरे कुहायाउछि :— याहा भटिति श्रोतार मनोरञ्जन करे ताहा स्वर । एहा सातगोटि । यथा:—षड्ज, रूषभ, गान्धार, मध्यम, पञ्चम धैवत, निषाद । एमानङ्कर साङ्केतिक संज्ञा यथाक्रमे स, रि, ग, म, प, ध, नि अटे । ३७ ।

* भेदमाह—

ते त्रिधा स्युर्मन्द्रमध्यतारभावं समाश्रिताः ।

त्रीणि स्थानानि तेषां हि हृदिमन्द्रोऽभिधीयते

कंठे मध्यो मूर्द्धि तारो द्विगुणस्तूत्तरोत्तरं । ३८ ।

सेमानङ्कर भेदः—प्रत्येक स्वर मन्द्र, मध्य ओ ताररूपे ध्वनित होइ तिनिप्रकार हुअन्ति । मन्द्र प्रभृति तिनिप्रकार स्वरर उत्पत्ति स्थान तिनि गोटि । यथा—हृदय-प्रदेशरे मन्द्र, कण्ठरे मध्य ओ मूर्द्धारे तारर उत्पत्ति हुए । मन्द्रठारु मध्यर उच्चारण-कालर परिमाण दुइगुण ओ मध्यठारु तारर उच्चारणकाल-परिमाण दुइ गुण अटे । ३८ ।

षड्जस्वरः—

हृदं (?) कंठं तथा नासां तालुकां दन्तजिह्विकाम् ।

स्पृशन् षड्भ्यः समुत्पन्नस्तस्मात् षड्जः स उच्यते । ३९ ।

नारदसंहितायां च—

वायुः सम्मूर्च्छितो नाभेर्नाड्याश्च हृदयस्य च ।

पार्श्वयोर्मस्तकस्यापि षण्णां षड्जः प्रजायते । ४० ।

षड्जस्वरः—हृदय, कण्ठ, नासा, तालु, दान्त ओ जिभ एहि छअगोटि स्थानकु स्पर्श करि एहि स्वर जात हेउथिबारु एहाकु षड्ज कहन्ति । नारदसंहितारे षड्जर लक्षण लेखा होइछि—नाभिमण्डल, नाडी, हृदयर दुइपार्श्व ओ मस्तक एहि स्थान मानङ्कर वायु जात होइ एहि स्वरकु जात करे । ३९।४० ।

ऋषभस्वरः—

नाभिमूलाद् यदा वर्ण उद्यतः कुरुते ध्वनिं ।

ऋषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभः स्मृतः । ४१ ।

ऋषभ स्वर—नाभिस्थलरु कौणसि ध्वन्यात्मक बण्णं उद्यत होइ ऋषभर ध्वनि परि ध्वनि करि अनायासरे निर्गत हेलै ताहाकु ऋषभ स्वर कहन्ति । ४१ ।

* संगीतरत्ने तु—मन्द्रो (न्द्रो) ऽपि घोर इत्युक्तस्तारो गांधार उच्यते इत्यनेन मन्द्रस्य घोर इति संज्ञा कृता ।

गांधारस्वरः—

नाभेः समुद्रतो वायुर्गलं श्रोत्रे च चालयेत् ।

सशब्दं येन निर्याति गांधारस्तेन कथ्यते । ४२ ।

गान्धार स्वरः—नाभिमध्यरु वायु बाह्यारि गला एवं कानदुष्टि संचालित करि ध्वनिसहकारे उद्गत हेले ताहाकु गान्धार स्वर कहन्ति । ४२ ।

मध्यमस्वरः—

मध्यमो मध्यमस्थानाच्छरीरस्योपजायते ।

नाभिमूलाच्च गंभीरः किञ्चित्तरस्वरूपकः । ४३ ।

मध्यम स्वरः—शरीरर मध्यभागरु जात वायुद्वारा मध्यमस्वर उत्पन्न हुए । नाभिमूलरु उत्पन्न हेले एहा गम्भीर ओ टिकिए तार रूपकु प्राप्त हुए । ४३ ।

पंचमस्वरः—

प्राणोऽपानसमानश्चोदानश्च व्यान एव च ।

एतेषां समवायेन जायते पंचमः स्वरः । ४४ ।

पञ्चमस्वरः—प्राण, अपान, समान उदान ओ व्यान एहि पाञ्च वायुर सम्मिश्रणरे पञ्चमस्वरर उत्पत्ति हुए । ४४ ।

धैवतस्वरः—

गत्वा नाभेरधोभागं बस्तिं प्राप्योद्धूतः पुनः ।

धाघन्निव च यो याति कंठदेशं स धैवतः । ४५ ।

धैवतस्वरः—नाभिरु उद्गत नाद अधोमार्गरे बस्तिदेश पर्यन्त याइ सेठारु अति द्रुतगतिरे कण्ठदेशकु गमन कले ताहाकु धैवत स्वर कहन्ति । ४५ ।

निषादस्वरः—

षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्वे मनोहराः ।

निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते । ४६ ।

इति सप्तस्वर निरूपणम् ।

निषादस्वरः—स, रि, ग, म, प, ध एहि षट्स्वरर मिलनकु निषादस्वर कहन्ति । ४६ ।

साम्यमाह—

मयूरः षड्जमाख्याति ऋषभं वक्ति चातकः ।

छागो बदति गांधारं कौंचो बदति मध्यमम् । ४७ ।

कोकिलः पंचमं ब्रूते भेको बदति धैवतम् ।

निषादं भाषते हस्तीत्येतद् ब्रह्मादिसम्मतम् । ४८ ।

शिवसंहितायां—

मयूर-ऋषभ--छाग--क्रोष्टृ--कोकिलवाजिनः ।

मातंगश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् । ४९ ।

स्वरर साम्यः—मयूरर स्वर षड्ज, चातकर स्वर ऋषभ, छेलिर स्वर गान्धार, बगर स्वर मध्यम, कोकिलर स्वर पञ्चम, बेङ्गर स्वर धैवत एवं हस्तीर स्वर निषाद स्वरसङ्गे समान । शिव संहितारे किन्तु एहा अन्यरूपे वर्णित होइअछि । यथा—
मयूर, ऋषभ, छेलि, बिलुआ, कौइलि घोड़ा ओ हाती यथाक्रमे स, रि, ग, म, प, ध, नि एहि सप्तस्वरकु ध्वनित करन्ति । ४७ ।

ते बादिसंबादिबिबाद्यनुवाद्यभिधाः पुनः ।

स्वराश्चतुर्विधाः प्रोक्तास्तत्र बादी स कथ्यते । ५० ।

आहुरि मध्य बादी, संबादी बिबादो ओ अनुबादो भेदरे स्वरकु चारि श्रेणोरे बिभक्त करायाए । बादिस्वर—अंशस्वरकु बादी कुहायाए । ५० ।

संबादिस्वर :—

यस्य प्रयोगबाहुल्यं यो रागं वक्ति निश्चयम् ।†

समश्रुतिस्तु संबादी पञ्चमस्य न मः क्वचित् । ५१ ।

संबादि-स्वरः—गीतरे याहार प्रयोग बहुलभावे थाए, ये रागकु निश्चितभावे जणाइदिए एवं येउं मानङ्कर श्रुति समान सेमाने संबादि-स्वर । किन्तु पञ्चम ओ मध्यम समानश्रुतिबिशिष्ट हेलेहेँ से दुहेँ परस्पर संबादो नुहन्ति । ५१ ।

बिबादिस्वर :—

प नी बिबादिनौ स्यातां रिधयोर्वापि तौ तयोः

अनुवादी भवेच्छेष इति दभिलसम्मतं । ५२ । *

+ तत्र यो यत्रांशः स तस्य बादी इति भरत नाट्यशास्त्रं वक्ति रागादि निश्चयम् इति हरिनायकः ।

* “इति दत्तिलसम्मतं” इति हरिनायकः । दन्तिल इति वा पाठः ।

बादी राजा तथामात्यः संबादी रिपुरेव च
बिवाद्यनुचरो ज्ञेयोऽनुबादीति मुनेर्मतं । ५३ ।

बिवादी ओ अनुबादिस्वर—पञ्चम ओ निषाद स्वर दुहेँ ऋषभ ओ धैवत स्वरर बिवादी रि ओ ध मध्य प ओ निर बिवादी । अन्य स्वरगुडिक अनुबादी । एहा दभिल (दन्तिल बा दर्त्तिल)ङ्क मत । बादिस्वर राजा, संबादी मन्त्री, बिवादी रिपु, अनुबादी मृत्यस्वरूप अटन्ति । ५२ । ५३ ।

ग्रहांशन्यासभेदेन भवन्ति त्रिविधाः स्वराः ।

ग्रहस्वरः, अंशस्वरः, न्यासस्वरः, एवं प्रकारेण त्रिविधः ।

तत्रादौ ग्रहस्वरमाह :—

ग्रहस्वरः स विज्ञेयो यो गानादौ नियोजितः । ५४ ।

ग्रहादि भेदः—ग्रह, अंश ओ न्यास भेदरे स्वर आउ तिनि प्रकाररे विभक्त हुए ।

ग्रह स्वरः—येउँ स्वररे गान आरम्भ करायाए । ५४ ।

अंशस्वरमाह :—

यो रञ्जको भवेद्गाने स्वरा यस्यानुगामिनः ।

यो वै ग्रहत्वमापन्नो न्यासादीनां प्रयोगतः ।

गाने यस्य च बाहुल्यमंशो बाधेव भूपबत् । ५५ ।

अंशः—याहा गानरे प्रचुर भाबे व्यवहृत हुए, ओ अन्यान्य स्वर याहार अनुगामी हुआन्ति, याहा लोकमानङ्कर मनोरञ्जन करे एवं याहा न्यास अपन्यास प्रभृतिर प्रयोगद्वारा ग्रहस्वररूपे परिचित, ताहा अंश स्वर ओ बादी बोलि परिचित हुए । एहा स्वरमानङ्क मध्यरे राजा । ५५ ।

न्यासस्वरमाह :—

न्यासस्वरः स विज्ञेयो यो गानपरिणामकृत् । ५६ ।

एवं स्वरभेदानुक्त्वा क्रमप्राप्तं ग्राममाह—

न्यासस्वर—गीत यहिँरे शेष हुए ताहा न्यासस्वर अटे । ५६ ।

* ग्रामः स्वराणामतिसूक्ष्मभाव—संयोजनस्थानकुलं त्रिधा सः ।

षड्जस्तथा मध्यम एव भूम्यां गान्धारनामा किल देवलोके । ५७ ।

ग्रामः—येऽं स्थानमानङ्करे स्वरमानङ्कर अति सूक्ष्मभावे संयोग करायाइथाए ताहाकु ग्राम कहन्ति । ५७ ।

षड्ज, मध्यम ओ गान्धार नामरे एहा तिनि प्रकार । एथि मथ्यरु प्रथम दुइगोटि मर्त्यरे व्यबहृत हुए, अन्यटि देबलोकरे प्रचलित ।

किंच —

स्वराणां सुव्यवस्थानां समूहो ग्राम इष्यते । ५८ ।

स्वरमानङ्कर सुव्यवस्थितभावे एकत्र अवस्थानकु ग्राम कुहायाए बोलि काहारि काहारि मत । ५८ ।

तत्र च —

पञ्चमश्चेन्निर्विकारी षड्जग्रामस्तदा भवेत् ।

उपान्तश्रुतिसंस्थश्चेत् पञ्चमो मध्यमस्तदा । ५९ ।

षड्जग्राम—पञ्चम स्वर अबिकृत (शुद्ध) अवस्थारे थिले ताहा षड्जग्राम नामरे कथित हुए ।

पञ्चमस्वर उपान्तश्रुतिनिकटे विद्यमानस्तदा मध्यमो भवति ।

मध्यमग्रामः—उपान्तश्रुति निकटरे अबस्थित थिबा पञ्चम स्वर मध्यम ग्राम नामरे अभिहित हुए । ५९ ।

गान्धारो देवगेयत्वान्न मयात्रोपवर्णिताः ।

जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः । ६० ।

गान्धार ग्रामः—एहा देबलोकरे प्रचलित । तेणु एठारे ताहार लक्षणादि निर्देश कलु नाहिं । जाति श्रुतिद्वारा स्वरमाने रागरूप धारण करन्ति । ६० ।

* मन्द्रादयस्ते प्रत्येकं बिभक्ताः सप्तभिः स्वरैः । षड्जादिभिः समूहाच्च स्वराणां ग्राम-नामकाः । सं, रत्नं । मन्त्र (मन्द्र) मन्थताराख्याः त्रयो ग्रामाः भाषासु “उदारा-मुदारा-तारा” इति यथाक्रममभिधीयन्ते । मन्द्रनादस्तु घोर इत्युच्यते । मन्द्रजो ग्रामः षड्ज इति, तारजो ग्रामः गान्धार इत्युच्यते ।

एवं ग्राममुक्तवेदानीं मूर्च्छना उच्यते ।

† मूर्च्छनालक्षणमाह :—

स्वरः सम्मूर्च्छितो यत्र रागतां[†]प्रतिपद्यते

मूर्च्छनामेव तामाहुर्मनयो ग्रामसंभवाम् । ६१ ।

मूर्च्छनाः—यहिँरे स्वरर प्रयोग हेले ताहा (स्वर) रागरे परिणत हुए, ताहाकु मूर्च्छना कहन्ति । ६१ ।

सप्तस्वरविभेदेन त्रिग्रामेष्वेकविंशतिः ।

सप्तैव मूर्च्छनास्तत्र प्रतिग्रामं प्रकीर्त्तिताः । ६२ ।

प्रति ग्रामरे येपरि षड्जादि सप्त स्वर अछि, सेहिपरि प्रति ग्रामरे सात गोदि करि मूर्च्छना मध्य अछि । तेणु मूर्च्छनासंख्या एकोइश गोदि । ६२ ।

षड्जग्राममूर्च्छना यथा :—

षड्जान्निषादान्तं नेर्धान्तं धात्पान्तमिष्यते ।

पान्मान्तं मध्यमाद्रान्तं गान्धारादृषभान्तकम् । ६३ ।

ऋषभात् सान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः[†]

अथोच्यन्ते सुबोधाय मध्यमग्राममूर्च्छनाः । ६४ ।

माद्रान्तं गाच्चर्षभान्तमृषभात् सान्तमिष्यते

सान्न्यन्तं नेर्धैवतान्तं धात् पान्तं पाच्च मान्तकम् । ६५ ।

गान्धाररागस्य देवगेयत्वात् तस्य मूर्च्छना न लिखिताः ।

एतासां नामानि—

षड्जग्राममूर्च्छनानां नामान्याह, शिवसंहितायाम्—

ललिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतंगजा

सौबीरा वर्णमध्या च षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः । ६६ ।

† क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणं । सा मूर्छा ।

इनूमन्मते—षड्जादिस्वरत ऋषभादिस्वरोत्थाने यत्र स्वरो विरमति सा मूर्च्छना ।

भरतमते—वादनस्य गानस्य वा समये हस्तस्य गलस्य वा कंपनं सा मूर्छा ।

षड्ज ग्रामर मूर्च्छनाः—

संख्या			नाम
१ म	स' ठारु मि' पर्यन्त	स, रि, ग, म, प, ध, नि	ललिता
२ य	नि' ठारु ध' पर्यन्त	नि, स, रि, ग, म, प, ध	मध्यमा
३ य	ध' ठारु प' पर्यन्त	ध, नि, स, रि, ग, म, प	चित्रा
४ थ	प' ठारु म' पर्यन्त	प, ध, नि, स, रि, ग, म	रोहिणी
५ म	म' ठारु ग' पर्यन्त	म, प, ध, नि, स, रि, ग	मतङ्गजा
६ ष	ग' ठारु रि' पर्यन्त	ग, म, प, ध, नि, स, रि	सौबीरा
७ म	रि' ठारु स' पर्यन्त	रि, ग, म, प, ध, नि, स	वर्णमध्या

मध्यमग्राममूर्च्छनानां नामान्याहः—

मत्सरी मृदुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती
तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी मध्यमग्राममूर्च्छनाः । ६७ ।

गान्धारग्राममूर्च्छनानां नामान्याहः—

वैष्णवी खेचरी चैव वरा नादा घटी तथा
विशाला च विचित्रा च गान्धारग्राममूर्च्छनाः । ६८ ।
एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छनाश्चन्द्रमौलिना ।

मूर्च्छनाप्रयोजनमाहः—

शिवाग्र मूर्च्छनां दत्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति । ६९ ।

मध्यम ग्राम मूर्च्छनाः—

संख्या			नाम
१ म	म' ठारु ग' पर्यन्त	म, प, ध, नि, स, रि, ग	मत्सरी
२ य	ग' ठारु रि' पर्यन्त	ग, म, प, ध, नि, स, रि	मृदुमध्या
३ य	रि' ठारु स' पर्यन्त	रि, ग, म, प, ध, नि, स	शुद्धान्ता
४ थ	स' ठारु नि' पर्यन्त	स, रि, ग, म, प, ध, नि	कलावती
५ म	नि' ठारु ध' पर्यन्त	नि, स, रि, ग, म, प, ध	तीव्रा
६ ष	ध' ठारु प' पर्यन्त	ध, नि, स, रि, ग, म, प	रौद्री
७ म	प' ठारु म' पर्यन्त	प, ध, नि, स, रि, ग, म	ब्राह्मी

गान्धार ग्रामर मूर्च्छनार स्वरूप एठारे दिआगला माहिँ । कारण एहा केबल स्वर्गरे प्रचलित । तेणु निम्नरे केबल नामगुडिक दिआगला ।

(१) वैष्णवी, (२) खेचरी, (६) वरा, (४) नादा, (५) वती, (६) विशाला, (७) विचित्रा ।

एहि एकोइश गोटि मूर्च्छना चन्द्रशेखर शिब कहिअछन्ति ।

मूर्च्छनार फलः - शिवङ्क सम्मुखरे मूर्च्छना देले ब्रह्महत्यारु मुक्ति मिले । ६९ ।

***अथ क्रमप्राप्तास्ताना उच्यन्तेः—**

मूर्च्छनाशेषसंपन्नाः प्रयोगप्रतिपादकाः

ऊनपञ्चाशदाख्यातास्तानाः स्वरसमुद्भवाः । ७० ।

कूटताना भवन्त्यन्ये तेभ्य एव भवन्ति हि

तानाः पञ्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति हि । ७१ ।

तानः -मूर्च्छनार शेषरे रागरागिणीर विस्तारकु तान कुहायाए । एहि प्रति स्वररे सात सात गोटि । तेणु एहार संख्या ४९ । मूर्च्छना देइ सारि प्रयोग - अर्थात् स्वरमानङ्कर क्रम रागरागिणीर विस्तारकु प्रतिपन्न कराइ देवाभलि क्रियाकु तान कहन्ति । एतद्ब्यतीत नानाप्रकार कूटतान अछन्ति । सेमानङ्कर संख्या ५०३३ ।

७०—७१

* गीतावयवीभूतं धातुमनुच्चार्य्य षड्जादि स्वरान् किंवा कमपि स्वरवर्णमवलम्ब्य सस्वरकम्पं सारोहाबरोहं रागाणां विस्तारकरणं तानाः त्रिभिस्तदधिकैर्वा स्वरैश्च भवति । अन्यथा न ।

सङ्गीतसारे तुः—मूर्च्छना एव तानाः स्युः शुद्धा आरोहणाश्रिताः ।

तेषां भूरितरा भेदाः कस्तान् कात्स्न्येन बक्ष्यति ॥

तत्र भेदप्रत्ययार्थं शुद्धान् कतिपयान् ब्रुवे ।

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरश्च चतुःस्वरः ॥

पञ्चस्वरः षट्स्वरश्च सप्तस्वर इतीरिताः ।

तानाः सप्त क्रमात्तेषां नामान्यत्र प्रचक्षते ॥

आर्चिको मान्त्रिकश्चैव सामिकश्च स्वरान्तरः ।

औडवः षाड्बश्चैव संपूर्णश्चैव तादृशः ॥

तानप्रयोजनमाहः—

अग्नीषोमीकतानेन शिवं स्तुत्वा शिबो भवेत् । ७२ ।

अग्नीषोमिक तानरे शिबङ्कर स्तुति कले लोक शिबत्व प्राप्त हुए । ७२ ।

अथ वण्णमाहः—

स्वरो गानक्रियारम्भप्रयुक्तो वण्ण उच्यते ।

स्थाय्यारोह्यबरोही च संचारीति चतुर्बिधः । ७३ ।

वण्णः—गानर आरम्भरे करायाउथिबा स्वरर नाम वण्ण । एहा स्थायी, आरोही, अबरोही ओ सञ्चारी भेदरे चारि प्रकार । ७३ ।

प्रत्येकं लक्षणमाहः—

स्थायं स्थायं प्रयोगेषु वक्ति रागादिनिश्चयं

स्थायिवण्णः सविज्ञेयः परावन्वर्त्तसंज्ञकौ ।

अबरोहतीति अबरोही । आरोहतीति आरोही । ७४ ।

स्थायिवण्णः—कौणसि रागर प्रयोगकालरे येँ स्वर वारम्बार प्रयुक्त हेउथाए ताहा स्थायिवण्ण ।

आलापः—येँ स्वररे आरम्भ करायाइथाए सेहि स्वररे शेष करिबार नाम स्थायी ।

अबरोहीः—उपरकु चढ़िगले आरोही, तलकु खसि आसिले ताहाकु अबरोही कहन्ति । ७४ ।

एतत्समिश्रणाद्वण्णः सञ्चारीति निगद्यते ।

वण्णा भवन्त्यलङ्कारा रचनायां विशेषतः । ७५ ।

षड्विंशतिः स्थायिनः स्युः रोहिणो द्वादशैव तु ।

संचारिणो द्वादशैव द्वादशैवावरोहिणः ।

इति प्रसिद्धालङ्कारा एकषष्टिः प्रकीर्तिताः । ७६ ।

अलङ्कार प्रयोजनमाहः—

स्वरज्ञाने दृढाभ्यासो भक्तिलाभश्च जायते

वण्ण गानविचित्रत्वमलङ्कारप्रयोजनम् । ७७ ।

एमानङ्कर स म्मिश्रणकु सञ्चारी कहन्ति । रचनार बेशिष्टय थिले एहि वर्णमाने
अलङ्कार नाम धारण करन्ति । स्थायी अलङ्कार २३ गोटी । आरोही अलङ्कार १२
गोटी । अवरोही अलङ्कार १२ गोटी । सञ्चारी अलङ्कार १२ गोटी । स्वरज्ञानरे दृढ
अभ्यास, भक्तिलाभ वर्णं एवं गानर वैचित्र्यहिँ अलङ्कारर प्रयोजन । ७५—७७ ।

* क्रमप्राप्तां जातिमाहः—

शुद्धाः स्युर्जातयः सप्त षड्जादिस्वरभेदतः । ७८ ।

किंरूपा इत्यत आहः—

षाड्जर्षभी च गान्धारी माध्यमी पञ्चमी तथा
धैवती च निषादी च संप्रोक्ताः शुद्धजातयः । ७९ ।

शुद्ध भिर्विकृताभिश्च मिलित्वा जातयः पुनः
अष्टादश समुद्दिष्टास्ता रागाणां च मातरः । ८० ।

* रागस्तु जायते यस्याः सा जातिरभिधीयते ।

विकृता जातयः—षड्जकैशिकी षड्जोदीच्यवा षड्जमध्यमा
गान्धारोदीच्यवा रक्ता गान्धारीकैशिकी तथा
मध्यमोदीच्यवा रक्ता गान्धारी कंशिकी तथा
मध्यमोदीच्यवा कामारवी गान्धरपञ्चमा
तथा चान्द्री नन्दयन्तीत्येकादशभिदाः स्मृताः । सङ्गीतसारः ।

षड्ज मध्यमाभ्यां निष्पन्ना—षड्जमध्यमा
षाड्जी गान्धारीभ्यां धैवत्याश्च संसर्गात् निष्पन्ना—षड्जोदीच्यवा ।
षाड्जीगान्धारीभ्यां निष्पन्ना—षाड्जी कैशिकी ।
षाड्जीगान्धारीभ्यां धैवत्या मध्यमायाश्च योगात्—मध्यमोदीच्यवा
गान्धारी पञ्चमी नैषादी मध्यमाभी—रक्तगान्धारी
गान्धारी षाड्जीभ्यां संसर्गात्—आन्ध्री
गान्धारी पञ्चमीभ्यामर्षभीभ्यां च—नन्दयन्ती
नैषादार्षभीभ्यां पञ्चम्याः संसर्गात्—कमारवी
गान्धारी पञ्चमीभ्यां—गान्धारी पञ्चमी
धैवत्यर्षभीरहिता अन्योन्याश्च जातयः वैषम्यं कुर्युः ।

जातिः—षड्जादि स्वरमेदरे जाति ७ गोटी । यथाः—षाड्जी, आर्षेभी, गान्धारी, मध्यमा, पञ्चमी, धैवती, निषादी । एहि सातगोटी शुद्ध जाति । एतद्व्यतीत आउ ११ गोटी बिकृत जाति अछन्ति । अतएव सर्वमोट १८ गोटी जाति राग उत्पादन करिथाआन्ति । ७८—८० ।

इति श्रीमद्वीराधिवीरवर श्रीगोपीनाथ भञ्ज महाराज तनुज श्रीमद्वीरवर राजकुमार
श्री हरिचन्दन बिरचितायां सङ्गीतमुक्ताबल्यां
नाद-श्रुति-स्वर-ग्राम-मूर्च्छना-तान-वर्ण-जाति निरूपणं नाम
प्रथम-अध्यायम् ।

द्वितीय ग्रथनं

अथ प्रथमोद्दिष्टं सङ्गीतमूलभूतं गीतलक्षणमाह ।

गीतलक्षणं सङ्गीतकौमुद्यां—रागैर्बिरचितं गीतं, तन्न; तद्दि
निरर्थक ह्रंकारादीनामपि गीतत्वोपलम्भात् । १ ।

प्रथमे सङ्गीत विषयरे कुहायिबा एहि ग्रन्थर मुख्य उद्देश्य बोलि धरायाइ
थिबारु बर्त्तमान सङ्गीतर मूलस्वरूप गीतर निरूपण करागला । सङ्गीत कौमुदोरे
“रागरे बिरचित ये, ताहा गीत बोलि लेखा अछि । एपरि लक्षण स्वीकार कले अर्थशून्य
(राग क्रमरे) बोलयाउथिबा “हुँ”कारकु मध्य गीत बोलि स्वीकार करिबाकु पड़िब । १ ।

गीत प्रकाशे यदुक्तं रञ्जकस्वरसंदर्भौ गीतमिति तच्चिन्त्यं ।
तदा तेन्नकादीनामपि गीतत्वापत्तिः स्यात् । २ ।

गीत प्रकाशरे मध्य कण्ण ओ मनकु रञ्जाइदेबा भलि स्वरसमूहकु गीत कुहायाए
बोलि लेखा होइअछि । ताहा मध्य चिन्ता करिबार विषय (अर्थात् भुल) कारण ताहा
हेले तेन्नादि (अलङ्कार) मानङ्क गीत बोलि कुहायिब । २ ।

वस्तुतः सङ्गीतसारमतं सम्यगाभाति ।

यदुक्तं:—गीतं रञ्जकधातुमातुसहितं इति । ३ ।

प्रकृतरे कहिबाकु गले सङ्गीतसार मतहिँ समीचीन । सेथिरे धातु मातु-युक्त
हृदय-रञ्जक स्वर गीत बोलि लेखा अछि । ३ ।

वस्तुतस्तु नारदसंहितायामपि तथादर्शनात् ।

धातुमातुसमायुक्तो रञ्जकस्वरसंचयः

गीतमित्युच्यते तज्ज्ञैर्निभिर्भरतादिभिः ।

तत्र नादात्मकं गेयं धातुरित्यभिधीयते इति यदुक्तं, तन्न ।

सर्वेषां श्रुतिस्वराणां नादात्मकत्वात् । ४ ।

नारद संहितार मत मध्य ताहाहिँ, किन्तु सेथिरे ‘धातुर लक्षण’ नादात्मक ‘गान’
बोलि याहा लेखा अछि ताहा ठिक नुहे । कारण श्रुति स्वर प्रभृति समस्ते नादात्मक
अटन्ति । अतएब सेमानङ्क, मध्य गीत बोलि कुहायिब । ४ ।

वस्तुतस्तु—

गुणादिधारणाद्धातुर्गीतावयव एव सः । ५ ।

धातुर लक्षणः—गुण प्रभृतिकु ये धारण करे से धातु, ताहा गीतर घटक पदाबली । ५ ।

मातुमाहः—

गुणालङ्कारवाक्येषु रञ्जनौजस्विता यदि

मातुः स कथितस्तज्ज्ञैर्मानमस्य प्रमोदनात् । ६ ।

मातु लक्षण - गुण अलङ्कारमय वाक्यरे हृदयरञ्जकता ओ ओजस्विता थिले ताहाकु मातु वोलि कहन्ति । एहा हृदयर आनन्दवर्द्धन द्वारा निजे निजकु प्रमाणित करे । ६ ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मसंहितायां—

गीतस्यावयवो धातू रागादिर्मातुच्यते । ७ ।

ए विषयरे ब्रह्मसंहितार मतहिँ ठिक् । सेथिरे अछि ये गीतर अवयवकु (पद, वाक्य, गुण, अलङ्कारादि) धातु ओ रागादिकु मातु कहन्ति । ७ ।

एवं गीतलक्षणं निरूप्य मातुरूपा रागादयो निरूप्यन्ते ।

शिव संहितायांः—

ये रञ्जयन्ति चेतांसि जगत्त्रितयवासिनां

ते रागा इति विख्याताः शृणु देवि जगद्भ्ये । ८ ।

गीत लक्षण कुहागला । एवे मातुरूपक रागादि निरूपण करायाउअछि । शिव संहितारे लेखा अछिः - येउँमाने तिनिलोकवासीङ्क हृदयकु रागरञ्जित करन्ति, सेमाने राग वोलि कथित । ८ ।

तेषामुत्पत्तिप्रकारमाहः—

रासक्रीडानुरक्ताभिर्गोपीभिर्गीतमीरितं

तदा रागाः समुत्पन्नाः सहस्राणि तु षोडश । ९ ।

सेहि राग गुडिक् रासक्रीडा अनुरक्त षोल सहस्र गोपी प्रत्येक गोटिए गोटिए गान करिथिले । प्रत्येकङ्कर प्रति गीत गोटिए गोटिए रागरूपे प्रकाशित हेला । तेणु सेमानङ्कर संख्या हेला षोल हजार । ९ ।

तेषु रागेषु विख्याताः शतं रागास्तथाष्ट च

तेषु रागेषु षट्त्रिंशद्रागा जनमनोहराः । १० ।

एहि षोल हजार रागमानङ्क मध्यरु एकशत आठगोटि राग प्रसिद्ध । आहुरि मध्य तन्मध्यरु छतिश गोटि राग भूलोकरे लोकमानङ्कर मनोहरण करि प्रसिद्धिलभ करि अछि । १० ।

ते के इत्यत आह (प्रथमतः षट्त्रिंशद्रागा उच्यन्ते)—तेषां मध्ये षट् पुंरागाः । ११ ।

एहि छतिशटि मध्यरु छअगोटि राग पुंराग ओ वाकी तिरिशगोटि स्त्रीराग वा रागिणी बोलि कथित । ११ ।

ते के इत्यत आहः—

वसन्तो भैरवो मेघो नटनारायणस्तथा

श्रीरागो मालवश्चैव षट् पुंरागाः प्रकीर्त्तिताः । १२ ।

पुंराग यथाः—वसन्त, भैरव, मेघ, नट-नारायण, श्रीराग, मालव । १२ ।

तेषु वसन्तरागा निरूप्यतेः—नारदसंहितायां—

षड्जन्यासग्रहांशोऽयं षड्जमाध्यमिकोद्वचः

ज्ञेयो वसन्तः संपूर्णो वसन्तसमये बुधैः । १३ ।

वसन्त राग—नारद संहिता मतरे—षड्जस्वर एहार ग्रहन्यास ओ अंशस्वर अटे । षड्ज मध्यम जातिरु एहा उत्पन्न । एहा 'संपूर्ण' अर्थात् सप्तस्वरविशिष्ट राग एवं वसन्तकालरे एहा गेय । १३ ।

मूर्तिस्तु मतङ्गतन्त्रेः—

शिखण्डिबर्होच्चयबद्धचूडः

पुष्पन पिकं चूतलताङ्कुरेण ।

भ्रमन्मुदारामबिहारमूर्ति—

मृतो मतङ्गस्य वसन्तरागः । १४ ।

वसन्त रागर मूर्ति—(मतङ्ग तन्त्रे)

चूडारे शोभुअछि कलापि पुच्छ । पिके अरपि चूतमुकुलगुच्छ ये ।
अमर उपबने होइ उषत । वसन्त मूर्ति सेहु मातङ्ग मत । १४ ।

वसन्तस्य स्त्रियो यथाः—

आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी ।

महारी चेति रागिण्यो वसन्तस्यैव वल्लभाः । १५ ।

वसन्तर स्त्रीगणः—आन्दोलिता (हिन्दोला) देशाख्या, लोला, प्रथममञ्जरी ओ महारी । १५ ।

तासां मूर्त्तयो यथाक्रमं लिख्यन्ते—

आन्दोलितैव भाषायां हिन्दोल इति उच्यते ।

षड्जन्यासग्रहांशोऽयं रिपबज्जौडवो मंता

† अधैबत्यार्षभोजातान्दोलिता कम्प्रमध्यमा । १६ ।

आन्दोलिताः - षड्ज स्वर एहार ग्रहन्यास ओ अंशस्वर । ऋषभ ओ पञ्चम स्वर एधिरे न थाए । मध्यम स्वर एधिरे कम्पित हुए । भाषारे एहार नाम 'हिन्दोल' । १६ ।

मूर्त्तिस्तु नारदसंहितायां : —

नितम्बिनीमन्दतरङ्गितासु दोलासु खेलासुखमादधाना ।

खर्बः कपोतद्युतिकर्बुरश्रीहिन्दोलरागः कथितो

मुनीन्द्रैः । १७ ।

नारद संहितोक्त मूर्त्ति—

मृदुहासिनो नितम्बिनी निकर । मन्दे दोलान्ति दोली वड़ाइ कर ये ।

तर्हि आरोहि सुखे हिन्दोल मज्जे । कपोतसम कान्ति खर्ब सहजे ये । १७ ।

† गान्धारपञ्चमाज्जाता देशाख्यार्षभवर्जिता

गान्धारांशग्रहन्यासा शान्तशङ्कारयोमंता इति सङ्गीतसारे, ह. ना.

*अथ देशाख्याः—

गान्धारांशग्रहन्यासा देशाख्यर्षभवर्जिता ।

गान्धारपञ्चमाज्जातौडवी शृङ्गारवीरयोः । १८ ।

देशाख्याः—गान्धार स्वर एहार ग्रह न्यास औ अंशस्वर अटे । एधिरे ऋषभ स्वर न थाए । एहा गान्धारपञ्चमा जातिरु उत्पन्न । शृङ्गार ओ बीररसर उद्दीपनारे एहा प्रयोज्य ।

मूर्त्तिस्तु भरतेः—

आस्फोटनाविष्कृतरोमहर्षो

नियुद्धसन्नद्धविशालबाहुः ।

प्रांशुः प्रचण्डद्युतिहेमगौरो

देशाख्यरागः स हि मल्लराजः । १९ ।

मूर्त्तिः—

विशाल बाहु युगे मारि फुटुकि । पुल्ले भरि देइ अङ्गयष्टिकि ये ।

युद्ध निमन्ते सज होइ बाहार । चण्डतेजा देशाख्य मल्लप्रवर ये । १९ ।

अथ लोलाः—

मध्यमांशग्रहा न्यासपञ्चमा षड्जकम्पिता ।

लोला षाड्जीसमुत्पन्ना संपूर्णं करुणे मता । २० ।

लोलाः—एहा सम्पूर्ण राग । करुण रसर उद्दीपना पाई उपयोगी । षाड्जी जातिरु उत्पन्न । पञ्चम एहार न्यास स्वर । एधिरे षड्ज स्वर कम्पित हुए । २० ।

मूर्त्तिस्तु भरतेः—

संकेतशालामधिगम्य दूत्या

सह स्वशय्यां परिकल्पयन्ति ।

* अधंबत्यार्षभीजाता—कैशिकीजातेरुत्पन्ना इत्यर्थः । तदुक्तं भरत नाट्यशास्त्रे—‘धंबत्यार्षभहीनाः पञ्चान्याः कैशिकीं कुर्युः ।’ इति । धंबतीं आर्षभीं च जाती बिहाय अपरा पञ्चशुद्धजातयः मिलिताः सत्यः कंशिको नाम जाति उत्पादयन्ति इत्यर्थः ।

लोला बिलासोज्ज्वलचारुबेशा
कान्त-प्रतीक्षाकुलबुद्धिरेषा । २१ ।

मूर्तिः—

संकेत स्थले मिलि दूती सहिते । शय्या रचना करे हरषचित्ते ये ।
विलासिनी-उचित बेशे रुचिर । चाहिँ रहिछि कान्त आसिबा वेल ये । २१ ।

प्रथममञ्जरीः—

पञ्चमांशग्रहण्यासा ध-रि-तारा गमोत्कटा ।
शृङ्गारे चोत्सवे पूर्ण्णा प्रातः प्रथममञ्जरी । २२ ।

प्रथम मञ्जरीः—एहा सप्तस्वरविशिष्ट राग । प्रातःकाल एवं उत्सव समयरे गेय
ओ शृङ्गाररसर उद्दीपक अटे । पञ्चम स्वर एहार ग्रहण्यास एवं अंशस्वर अटे ।
वैवत ओ ऋषभ एथिरे तार हुए । गान्धार ओ मध्यम उत्कट हुए । २२ ।

मूर्तिस्तु नारदसंहितायांः—

वियोगिनी कान्तवितीर्ण्णपुष्प—
स्रजं वहन्ती वपुषातिमुग्धा ।
आश्वास्यमाना प्रियया च सख्या
विधूसराङ्गी पतमञ्जरीयं । २३ ।

मूर्तिः—

अन्तर हेलबेले कान्तसादरे । भेटिथिले ये फुलहार ता' उरे—
स्थापि मञ्जुल गात्री मलिन बेशे । वसिछि सखी बोध-वचन भाषे । २३ ।

अथ महारीः—

पञ्चमांशग्रहण्यासा ग हीना मन्द्रमध्यमा ।
शृङ्गारे दुर्दिने गेया महारी षाड्धी मता । २४ ।

एतस्यैवापर नाम माधवादिरिति ।

महारीः—एहा षाड्ढ अर्थात् छअ स्वरविशिष्ट राग । एथिरे गान्धार स्वर न
याए । वर्षाकालरे एहा गेय ओ शृङ्गाररसर उद्दीपक अटे । मध्यम स्वरटि एथिरे
मन्द्र हुए । एहार अन्य नाम माधवादि । २४ ।

मूर्तिस्तु नारदसंहितायां—

विष्पष्टकृष्णाजिनमध्यवर्त्ती
कान्तः पवित्रः स्थविरोऽतिगौरः ।
कुर्वन् कथां तुम्बुरुनारदाभ्यां
महारिकेयं कथिता कवोन्द्रैः (?) २५ ।

इति वसन्तरागस्य पञ्चपत्न्यः ।

नारदसंहितोक्त मूर्तिः—

अत्यन्त गउर शरीर कान्ति । स्थविर, आवर पवित्र मति,
पाति कुष्णाजिन तथि उपरे । उपवेशि नाना आलाप करे
नारद तुम्बुरु तुले ये
महारिका वेलि ख्यात अटे एहु अशेष रागिणी कुले ये । २५ ।

अथ भैरवः—

धैवतांशग्रहन्यासयुक्तः स्याच्छुद्धभैरवः
सकम्पमन्द्रगान्धारो ज्ञेयः संपूर्णरागराट् । २६ ।

शुद्ध भैरवः—रागमध्यरे श्रेष्ठ । एहा सप्तस्वरबिशिष्ट । धैवतस्वर एहार ग्रह न्यास
ओ अंशस्वर अटे । एधिरे गान्धार स्वर कम्पयुक्त ओ मन्द्र हुए । २६ ।

मूर्तिस्तु संहितायां—

सचन्द्रहासं फलकं दधानो
निवद्धकक्षो दृढवद्धचूडः ।
गतिं चितन्वन् बहुधा पदातिः
प्रवण्डरूपः किल भैरवोऽयं । २७ ।

मूर्ति—

घरि चन्द्रहास आबर ढाल । भिडि वास, वान्धि दृढे कुन्तल
करि नानाबिघ भङ्गी रचन । भूमि परे करुथाए भ्रमण से ।
अति चण्ड कलेबर ये
भइरव राग वेलिण एहाकु कहन्ति सुधीनकर ये । २७ ।

भैरवस्य पत्नीराहः—

भैरवी कौशिकी चैव भाषा-वेलाबली तथा ।

वङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः । २८ ।

भैरवर स्त्रीगणः - भैरवी, कौशिकी, भाषा, वेलाबली ओ वङ्गाली । २८ ।

अथ भैरवीः—

भिन्नषड्जसमुत्पन्ना भैरव्यपि रिपोज्झिता ।

धग्रहांशा मध्यमान्ता गेया मंगलकर्मणि । २९ ।

भैरवी—एहा षड्जो जातिरु उत्पन्न । एथिरे ऋषभ ओ पञ्चम स्वर न बिवार एहाकु भौङ्ग राग कहन्ति । धैवत स्वर एहार ग्रह ओ अंशस्वर अटे । मध्यम एहार न्यास स्वर । माङ्गलिक कार्य्यरे एहा गेय । २९ ।

मूर्तिस्तुः—

सरःस्थिते स्फाटिकमण्डपेऽर्च्यं

सरोरुहं शङ्करमर्चयन्ती ।

तालप्रयोगैः प्रतिबद्धगोता

गौरी तनुनारदभैरवीयं । ३० ।

मूर्तिः—

सरोवर मध्ये अस्ति मण्डप । स्फटिक निर्मित धवल रूप ।

तहि गौरभङ्गी भैरवी बसि । पूजइ नलिने बैलासवासी ये ।

गाइण मधुरे गीत ये

कन्न करयुगे ताल देइ देइ भक्तिबिह्वल चित्त ये । ३० ।

अथ कौशिकीः—

षड्जन्यासग्रहांशेयं कौशिकी कम्प्रमध्यमा ।

संपूर्णा षड्जबहुला गेया मंगलकर्मणि । ३१ ।

कौशिकीः—षड्ज स्वर एहार ग्रह न्यास ओ अंश स्वर अटे । एहा सप्तस्वरबिशिष्ट । एथिरे षड्ज प्रचुर भावे व्यवहृत हुए । मङ्गल कर्मरे एहा गेय । ३१ ।

मूर्तिस्तु:—

शिखाबलं केलिकलाविदग्धा
संलालयन्ती दयितोपकण्ठे ।
बिहारकालोचितदिव्यवेशा
सा कौशिकी मन्दमनोज्ञहासा । ३२ ।

मूर्ति:—

केलिकाल योग्यवास भूषणे । बिभूषिता होइ नाना सुमने ।
बिलासचतुरा नारीरतन । कान्त पाशे करि उपवेशन से ।
मन्दे सुमधुरे हसि ये ।
पाल्ति मयूरे आदर करुछि सेनेहसुधा बरषि ये । ३२ ।

अथ विभाषा:—

पञ्चमांशग्रहण्यासा सकम्पान्दोलितस्वरा ।
गेया प्रभातसमये विभाषेयं मनोहरा । ३३ ।

विभाषा—पञ्चम स्वर एह्यार ग्रह न्यास ओ अंशस्वर अटे । स्वरगुडिक एधिरे
कम्पित ओ आन्दोलित हेवे । प्रभातकालरे एह्यार गान प्रसस्त । ३३ ।

मूर्तिस्तु निबन्धान्तरे:—

सख्या समं चोषसि कान्तभक्ता
नानारतिप्राप्तकथोत्सबाढ्या ।
विभाषयन्ती सुरतप्रसङ्गं
बराङ्गनेयं कथिता विभाषा । ३४ ।

मूर्ति:—

पतिसौहागिनी बाला उठि प्रभाते । आलाप करे बसि सखी सज्जते ये ।
गत रात्रिरे हेला याहा येमन्त । कान्त सज्जते नानाविध सुरत ये । ३४ ।

अथ बेलावली:—

धैवतांशग्रहण्यासा समन्द्रारिसमस्वरा
शृङ्गारे करुणे चैव गेया बेलावली बुधै: । ३५ ।

बेलाबली:—धंवत स्वर एहार न्यास, ग्रह ओ अंशस्वर अटे । षड्ज स्वर एहार मन्द्र हुए । शृङ्गार ओ करुण रसरे एहा प्रयोज्य । ऋषभ एधिरे सम हुए । ३५ ।

मूर्तिस्तु निबन्धान्तरे:—

सङ्केतशिक्षां दयितस्य दत्ता /
चितन्वतो मण्डनमङ्ग्यष्टे: ।
मुहुः स्मरन्ती स्मरमिष्टदेवं
बेलाबली नीलसरोजकान्तिः । ३६ ।

मूर्ति:—

सङ्केत बार्ता पेषि दयित पाश । रचना करे बाला शरीर बेश ये ।
मने करइ रति नायक-ध्यान । नीलोत्पलाङ्गी बेलाबली ए जाण ये । ३६ ।

अथ वङ्गाली:—

धैवतांशग्रहन्यासा सकम्पान्दोलितस्वरा ।
षाड्जीजातिसमुत्पन्ना वङ्गाली पूणैरागिणी । ३७ ।

वङ्गाली:—धवत एहार ग्रह न्यास ओ अंशस्वर अटे । एधिरे स्वरगुडिक कम्पित ओ आन्दोलित हुए । एहा षाड्जी जातिरु उत्पन्न ओ संपूर्ण राग अटे । ३७ ।

मूर्तिस्तु.—

निशामुखे चन्दनचर्चिताङ्गी
मनोज्ञकाञ्चीगुणनद्धमध्या ।
सिन्दूरसिन्दूरितभालदेशा
वङ्गालिकेयं कथिता मुनीन्द्रैः । ३८ ।

मूर्ति:—

दिनान्ते लिप्त करि अङ्ग चन्दने । मध्ये निवेशि चारु काञ्ची यतने ये ।
सिन्दूर रञ्ज थाइ सुन्दर भाले । वराङ्गना वङ्गाली एहाकु बोले ये । ३८ ।

इदमपि प्रकारान्तरः—

*वङ्गालः कौशिकीजातः षड्जन्यासग्रहांशकः

सकम्पमन्द्रगान्धारो गेयः करुणहास्ययोः । ३६ ।

अन्य प्रकार वङ्गालः—कौशिकी जातिरु उत्पन्न । षड्ज स्वर एहार ग्रह न्यास ओ अंशस्वर अटे । एधिरे गान्धार स्वर कम्पित ओ मन्द्र हुए । एहा करुण ओ हास्यरसरे गेय । ३९ ।

मूर्तिस्तुः—

मनोज्ञमौञ्जीगुणगुम्फिताङ्ग-

स्त्वचं दधानो धरणोरुहस्य ।

चण्डः कुमारः कमनीयमूर्ति—

वङ्गालरागः शुचिसामगानः । ४० ।

इति भैरवरागस्य पञ्चपत्न्यः ।

मूर्तिः —

कटिरे राजे मञ्जु मेखला गुण । परिधान पादप वल्कल गुण ये ।

कुमार कमनीय मूर्तिधर । वङ्गाल राग सामगाने मुखर । ४० ।

मेघरागः—

बीरोधांश-ग्रहन्यासः षड्जधैवतकोद्भवः

गेयो घनागमे मेघः सम्पूर्णो मन्द्रहीनकः । ४१ ।

मेघरागः—धैवत एहार ग्रह, न्यास ओ अंशस्वर अटे । षड्ज-धैवती जातिरु एहा उत्पन्न । एहा सप्तस्वरविशिष्ट ओ मन्द्रहीन अटे । वर्षा कालरे एहा गेय । ४१ ।

मूर्तिस्तुः—

नीलोत्पलाभवपुर्निन्दुसमानवक्त्रः

पीताम्बरस्तृषितचातकयाच्यमानः ।

* वङ्गालः—षड्जजातिसमुत्पन्नः षड्जन्यासग्रहांशकः ।

नि-तारः प-नि-बाहुल्यो रसे वीरे नियुज्यते ॥ हः नाः

पीयूषमन्दहसितो घनमध्यवर्त्ती
वर्षासु राजति युधा किल मेघरागः । ४२ ।

मेघमूर्तिः—

नीलोत्पल दल समान कान्ति । पीत पट घनमध्ये वर्त्तति ।
तृषित-चातक-गण-प्रार्थित, पीयूष समान मन्द हसित ।
युवारूपी मेघ राग ये,
वरषा समये गीत हेले श्रोता मने जन्मे अनुराग ये । ४२ ।

मेघरागमुक्त्वा तस्य पत्नीराहः—

ललिता मालसी सौरी नाटी देवकिरी तथा
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुषल्लभाः । ४३ ।

मेघपत्नी गणः — ललिता, मालसी, सौरी, नाटी, देवकिरी । ४३ ।

प्रथमां ललितामाहः—

क्रमेण तासां मूर्त्तयो लिख्यन्ते
षड्जान्वयसमुद्भूता ल लता ललितस्वरा
षड्जन्यासग्रहांशा च ममन्द्रा रि-प-वर्जिता ।
शृङ्गारवीरयोर्गेया निशान्ते चौड़वी मता । ४४ ।

ललिताः—षड्जी जातिरु एहा उत्पन्न । एधिरे ऋषभ ओ पञ्चम स्वर न थिवाह
एहा औड़व श्रेणीर राग । षडज स्वर एहार ग्रहन्यास ओ अंशस्वर । मध्यम मन्द्र
हुए । शृङ्गार ओ वीर रसरे पाहान्तिआ पहररे गेय । ४४ ।

मूर्त्तिस्तुः—

प्रसन्नसप्तच्छन्दमालभारी युवातिगौरोऽलसलोचनश्रीः
विनिसृतो बासगृहात् प्रभाते विलासवेशो ललिता प्रदिष्टा ॥

ललितार मूर्त्तिः—

युवा गौर वपु विलासिवेशि, अलस नयने पाहान्ते निशि ।
प्रफुल्ल सपतच्छद कुसुम, गलदेशे करि प्रलम्बमान,
वासगृह्ण वाहार ये,
सङ्गीत शास्त्रज्ञ माने कहियान्ति, ललिता नाम एहार ये । ४५ ।

मालसीः—

मालसीयं शरद्गोया जाता मालवकौशिकात्
एषा षड्जग्रहन्यासा पार्वतीप्रीतिकारिणी । ४६ ।

इयमेव ग्रन्थान्तरे मालवश्रीः ।

मालसीः—षड्जस्वर एहार ग्रहन्यास ओ अंशस्वर । एहा मालव कौशिको जातिरु उत्पन्न । शरत् कालरे गानयोग्य । पार्वतीङ्कर प्रीतिप्रद । अन्य ग्रन्थरे एहार नाम मालवश्री । ४६ ।

मूर्तिस्तु संहितायांः—

करावधूताम्बुजयुग्मरम्या

इतस्ततश्चारु विलोकयन्ती ।

कण्ठस्फुरन्मोक्तिकचारुहारा

सा मालसी संकथिता विचित्रा । ४७ ।

मूर्तिः—

करधृत कोकनद युगल, चालुथाए सुतनु अनुबेल,
ब्याधत्रस्त मृगवधू समान, चाले एणे तेणे चरु नयन ।
मालसी रागिणी, मूर्ति एमन्त बोलि थाअ जाणि । ४७ ।

सौरीः—

सौरी षड्जग्रहांशेयं निन्यासा कम्पपञ्चमा । ४८ ।

सौरीः—षड्ज एहार ग्रह ओ अंश स्वर । निषाद एहार न्यास स्वर । पञ्चम स्वर एधिरे कम्पित हुए । ४८ ।

मूर्तिस्तु भरतेः—

घनान्तरे सानुनिषण्णदेहा

स्रजं वहन्ती गिरिमल्लिकायाः ।

कण्ठं दधाना नवकर्णिकारं

सौरी शिरीषद्युतिरिन्दुबक्त्रा । ४९ ।

मूर्त्ति (भरत शास्त्रे):—

शिरोष कोमल अङ्ग शालिनी, चन्द्रमुख गिरि-शृङ्ग-वासिनी ।

नूतन-कुटज-पुष्प-हारिणी, कर्णे नव-कर्णिकार धारिणी ।

सौरी ए रागिणी, सदा विपिन अन्तर चारिणी । ४६ ।

नाटी:—

षड्जांश-न्याससम्पन्ना प-नि-मध्या ग-मोत्कटा

शृङ्गारे चोत्सवे गेया नाटी सम्पूर्ण-रागिणी । ५० ।

नाटी:—षड्ज स्वर अंश ओ न्यास स्वर । पञ्चम ओ निषाद स्वर एधिरे मध्य हुए । गान्धार ओ मध्यम स्वर उत्कट (तार) हुए । एहा सप्तस्वर विशिष्ट रागिणी । शृङ्गार रसरे ओ उत्सव कालरे एहा प्रयोज्य । ५० ।

मूर्त्ति:—

गोरोचना-कुङ्कुम-शोणशोभा

कुरङ्गमग्रे विनिधाय गानं ।

चितम्बती नीलसरोजनेत्रा

सङ्केतसंस्थानगता च नाटी । ५१ ।

मूर्त्ति:—

कुङ्कुम गोरोचना दलि एकत्र, लेपन्ते शोभाकान्ति धरिछि गात्र ।

उभा कुरङ्ग पोत अग्रभागरे, गान करइ वाला अति सुस्वरे ये ।

सुनील सरसिज नयना नाटी,

एमन्ते मण्डिताइ सङ्केत वाटी ये । ५१ ।

देवकिरी:—

षड्जन्यास-ग्रहांशैषा वीरे देवकिरी मता

सम्पूर्णा सर्वकाले वै गेयेयं ऋतुषट्कके । ५२ ।

देवकिरी:—षड्ज स्वर एहार ग्रह अंश ओ न्यास स्वर । वीर रसरे एहा प्रयोज्य ओ सम्पूर्ण रागिणी अटे । सर्व ऋतु ओ सर्व कालरे एहा गेय । ५२ ।

मूर्तिस्तुः—

भ्रमन्ति नन्दने श्यामा पुष्प-प्रचय-तत्परा
ख्याता देवकिरी ह्येषा करार्पितसखीकरा । ५३ ।

मूर्तिः—

तप्त काञ्चन बर्णा युवती मणि । पुष्प चयन करे नन्दने भ्रमि ये
सखी कररे करि कर स्थापन, देवकिरी रागिणी मूर्ति एसन ये । ५३ ।

मेघरागस्य रागिण्यः समाप्ताः पञ्च दुर्लभाः ।

मेघ रागर रागिणी एठारे समाप्त हेला ।

अथ नटनारायणः—

धैवतांश ग्रहन्यासो नटनारायणो दिवा । ५४ ।

नट नारायणः—धैवत एहार ग्रहन्यास ओ अंशस्वर । एहा दिनवेले गेय । ५४ ।

मूर्तिस्तु रत्नमालायांः—

स्त्रीवेशधारी पुरुषो नवीनः

सङ्गीतशाले भ्रमिमादधानः ।

गायन् सतालं सलयं मनोज्ञः

स्यान्नानाटनारायण एष रागः । ५५ ।

मूर्तिः—

धरि कामिनी वेश सङ्गीत शाले । गाए सङ्गीत मुदे उचित ताले

लय हिँ होइथाए तहिँ रहित । भउरी देइ नाचि हरइ चित्त ये । ५५ ।

नटनारायणस्य रागिण्य उच्यन्तेः—

तारामणिस्तथाभीरी कामोदी गुज्जरी तथा

ककुभा चेति रागिण्यो नटनारायणप्रियाः । ५६ ।

एमन्ते नट नारायण मूरति । मम्मट भटाचार्य्य कहिअछन्ति ।

नटनारायणर रागिणीः—तारामणि, आभीरी, कामोदी, गुज्जरी ओ ककुभा ।

तासु तारामणिरुच्यतेः—

तारा दिवा रतौ युद्धे निषादांशा मवर्जिता । ५७ ।

तारामणि—निषाद एहार अंशस्वर मध्यम स्वर एधिरे न थिबार एहा बाङ्ग
राग । दिनवेले युद्ध ओ श्रृङ्गारवर्णनारे एहा प्रयोज्य । ५७ ।

मूर्तिस्तु निबन्धान्तरेः—

अङ्गहारान् शिक्षयन्ती कुमारान् नृत्यमन्दिरै
तारा माराङ्गनाकारा नाट्याटोपचिदांघरा । ५८ ।

मूर्तिः—

नृत्य मन्दिर मध्ये कुमारगणे । शिखाएं अभिनय अति यतने ।
काम कामिनी रूपे नुहइ सम । नृत्यप्रबोणा तारा नारीरतन ये । ५८ ।

आभीरीः—

धान्ताभीरी धैवतजा रि-हीना च शुचौ प्रगे । ५९ ।

आभीरीः—धैवत जातिरु उत्पन्न । धैवत एहार न्यास स्वर । ऋषभ स्वर
एधिरे न बाए । खरादिने प्रातःकालरे एहा गेय । ५९ ।

मूर्तिस्तु कलाङ्कुर निबन्धेः—

बावालकङ्कण-विभूषित-बाहुवल्लि—
रन्निद्रचम्पकमनोहरगात्रयष्टि ।
श्रीखण्डशैलशिखरे गजमौक्तिकौघै-
रामीरिका विदधती सजमिन्दुगर्भा । ६० ।

कलाङ्कुर निबन्धरे उक्त मूर्तिः —

वाजुछि भग भग कर कङ्कण । अङ्ग वरण सज चम्प । समान ।
कण्ठे लम्बिछि गज मुकुता हार । मलय शैलशिरे करे विहार ये । ६० ।

कामोदीः—

कामोदी करुणे हास्ये नितारा बहुकम्पना
षाड्जी जातिग्रहांशेषु यामार्द्धन्यासमन्द्रगा । ६१ ।

कामोदीः—करुण ओ हास्य रसरे प्रयोज्य । निषाद स्वर तार हुए । स्वर
प्रचुर भावे कम्पित हुए । षाड्जी-जातिरु एहा उत्पन्न : षड्ज स्वर मध्य ग्रहस्वर ओ

† षड्जे षाड्जीभवः प्रहाशन्यास धैवतः

समस्वरोऽल्पगान्धारः कामोदी कथिता बुधैः । हः नाः ।

अंशस्वर हुए। धैवत एहार न्यास स्वर। एषिरे मान्धार स्वर मन्त्र हुए। एक प्रहर उत्तार एहा गेय। ६१।

मूर्त्तिस्तुः—

अक्षमालां करे कृत्वा वसाना तारवीं त्वचं
जपन्ती स्वधुर्नीतीरे कामोदी परिकीर्त्तिता । ६२ ।

मूर्त्तिः—

करे अक्षमाला करि धारण। पिन्धि तरु वलकल बसन।
बसि स्वर्ग गङ्गा पुलिन देशे, कामोदी मानस जपे निवेशे। ६२।

अपरंचः—

भर्त्तासमं पाथसि हेमवर्णा
पयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमाना
कामोदिकेयं कथिता मुनीन्द्रैः । ६३ ।

अन्य प्रकारः—

मनासि जलकेलि कान्त-सङ्गते । प्रवेशि जलाशये मन उषते ।
तोलि कमल हेम-वरन वाल्य । आघ्राणि गन्ध हुए कामोदी भोल्य ये । ३६ ।

गुज्जरीः—

रत्नमालायां दशधा गुज्जरी प्रोक्ता
तत्र मुख्या दक्षिण गुज्जरी उच्यते । ६४ ।

गुज्जरीः—सङ्गीत रत्नमालारे दश प्रकार गुज्जरी लिखित होइअछि । तन्मध्यरे दक्षिण गुज्जरीहिँ श्रेष्ठ । ताहाहिँ एठारे उक्त हेला । ६४ ।

दक्षिण गुज्जरीः—

गुज्जरी रिग्रहांशान्ता जाता पञ्चमषाड्वात्
*क्वचिन्मांशा च संपूर्णा गेया शृङ्गारवीरयोः । ६५ ।

दक्षिण गुज्जरीः—एहा पञ्चम-षाड्वा जातिरु उत्पन्न । ऋषम स्वर एहार ग्रह न्यास ओ अंश स्वर । मध्यम स्वर मध्य कौणसि कौणसि स्थले अंशस्वर रूपे

व्यवहृत हुए । एहा सम्पूर्ण अर्थात् सप्तस्वरविशिष्ट रागिणी । शृङ्गार ओ वीर रसरे एहा गेय । ६५ ।

मूर्तिस्तु:—

श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखी दक्षिणगुज्जरीयं । ६६ ।

मूर्ति:—

श्यामा सुकुन्तला चन्दन द्रुम— पल्लवे विरचि तल्प उत्तम ।
श्रुति स्वर विचारि, तन्त्री बजाए दक्षिण गुज्जरी । ६६ ।

ककुभा:—

षड्जन्यासग्रहांशान्ता सकम्पान्दोलितस्वरा
ककुभा हिमकाले तु गेया संपूर्ण-रागिणी । ६७ ।

ककुभा:— षड्ज स्वर एहार न्यास ग्रह ओ अंशस्वर । स्वर एधिरे कम्पित ओ आन्दोलित हुए । एहा सम्पूर्ण रागिणी ओ हिमकाले गेय । ६७ ।

मूर्तिस्तु:—

कलिन्दतनयातीरे निवसन्ती धृतव्रता
नीलोत्पलदलश्यामा ध्यायन्ति विष्णुमभ्ययं । ६८ ।

इति नटनारायणस्य पञ्चपत्न्यः ।

मूर्ति:—

कलिन्दतनया तोरवासिनो । नीलोत्पल दल श्याम अङ्गिनी ।
श्रीविष्णु चरण पद्मध्यायिनी । ककुभा रागिणी वृत्तचारिणी । ६८ ।

अथ श्रीराग:—

जातिन्यासग्रहग्रामांशेषु षड्जोऽल्पपञ्चमः
शृङ्गारवीरयोः पूर्णः श्रीरागो गीतकोविदैः । ६९ ।

श्रीराग षाड्जी जातिरु उत्पन्न । षड्ज स्वर एहार ग्रह न्यास ओ अंश स्वर अटे । पञ्चम स्वर एधिरे अल्प थाए । एहा सम्पूर्ण राग ओ शृङ्गार एवं वीर रसरे गेय । ६९ ।

मूर्तिस्तु नारदसंहितायां:—

लीलाचिह्नारेण वनान्तराले

चिन्वन् प्रसूनानि वधूसहायः ।

विलासिवेशोऽसितदिव्यमूर्तिः

श्रीराग एष प्रथितो मुनीन्द्रैः । ७०

मूर्ति (नारद संहिता):—

केलि कउतुके वन अन्तरे । जाया सङ्गे भ्रमि कुसुम तोले ।

विलासी-वेश से श्यामल कान्ति । एमन्त श्रीराग दिव्य मूरति । ७० ।

श्रीरागस्य रागिण्य उच्यन्ते:—

गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च शावरी

रामकिर्यपि रागिण्य श्रीरागस्य प्रिया मताः । ७१ ।

श्रीरागर पत्नीगणः— गान्धारी, देवगान्धारी, मालवश्री, शावरी ओ रामकिरी । ७१ ।

गान्धारी:—

गान्धारांशग्रहण्यासा प-मन्द्रान्दोलितस्वरा

वर्षागमे तथा ग्रीष्मे गेया गान्धारिका बुधैः । ७२ ।

गान्धारी: - गान्धार स्वर एहार न्यास ग्रह ओ अंश स्वर अटे । पञ्चम स्वर मन्द्र हुए । स्वर आन्दोलित हुए । वर्षा ऋतु आरम्भरे ओ ग्रीष्म समयरे एहा गेय । ७२ ।

मूर्तिस्तु संहितायां:—

श्यामा स्फुरन्मौक्तिकदामरम्या

सार्द्धं सखीभिर्विपिनोपकण्ठे ।

वितन्वती मञ्जु-मनोज्ञ-गीतं

गान्धारिकेयं कथिता मुनीन्द्रैः । ७३ ।

मूर्ति: -

श्यामा, मुक्ताहार लम्बाइ गले । वनपाशे वसि सखीङ्क मेले ।

मधुरे मधुर सङ्गोत गान । करे गान्धारिका मताइ प्राण । ७३ ।

देवगान्धारी:—

x

x

x

मालवश्रीः—

मालवश्रीः शरदुगेया जाता मालवकौशिकात्
एषा षड्जग्रहन्यासा पार्वतीप्रीतिकारिणी । ७४ ।

मालवश्रीः—एहा मालव कौशिक जातिरु उत्पन्न । षड्ज एहार ग्रह ओ न्यास
स्वर अटे । एहा शरत् कालरे गेय ओ पार्वतीङ्कर प्रीति उत्पादक । ७४ ।

मूर्त्तिस्तुः—

लोलारविन्दस्य दलानि घाला,
विभावयन्ती तनुहेमयष्टिः ।
मालूरबृक्षस्य तले निषण्णा,
सा मालवश्रीः कथिता मुनीन्द्रैः । ७५ ।

मूर्त्तिः—

शाण क्षीण हेम समान अङ्गी, बिल्वमूले वसि आहा कि भङ्गी !
करे क्रीड़ा पद्म धरि आदरे, निरेखे दले कि भावगम्भीरे । ७५ ।

शावरीः—

शावरी धैवतान्ता च गतारा मन्द्रमध्यमा
मग्रहांशाल्पषड्जा च पहीना करुणे मता । ७६ ।

शावरीः—धैवत एहार अन्त्य स्वर । एधिरे गान्धार स्वर तार हुए । मध्यम
मन्द्र हुए । मध्यम स्वर मध्य ग्रह ओ अंश स्वर हुए । षड्ज स्वर अल्प हुए ।
एधिरे पञ्चम स्वर न धिबारु एहा षाड्ज राग एवं करुण रसरे एहा प्रयोज्य । ७६ ।

मूर्त्तिस्तु कलाङ्कुर निवन्धेः—

श्रीखण्डशैलशिखरे शिखिवर्हवासा
मातङ्गमौक्तिककृतोत्तमहारयष्टिः ।
आकृष्य चन्दनतरोः शवरी भुजङ्ग—
माबध्नती वलयमुज्ज्वलनीलकान्तिः । ७७ ।

मूर्तिः—

केकी पुच्छमान पिन्धा बसन, गज मुक्तावलि कण्ठ भूषण ।
समुज्ज्वल नील शरीर कान्ति, मलय अचल शिरे बसति ।
शबर रमणी से
रचुछि वलय चन्दन पादपुं वले टाणि आणि फणी । ७७ ।

रामकिरीः—

प्रहराभ्यन्तरे गेया षड्जन्यासग्रहांशिका
* षड्जर्षभघटारम्भा तज्ज्ञैरामकृतिर्मता । ७८ ।

रामकिरीः—षड्ज एहार न्यास, प्रह ओ अंश स्वर अटे । षाड्जर्षभी जातिरु
एहा उत्पन्न । एहा दिबसर प्रथम प्रहरमध्यरे गेय । ७८ ।

मूर्तिस्तुः—

स्वर्णप्रभा सौरतभूषणाढ्या
नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती ।
कान्ते पदोपान्तमुपागतेऽपि
मानोन्नता रामकिरी प्रदिष्टा । ७९ ।

मूर्तिः—

कनक समान बरन-अङ्गे नील निचोल
सुरत उचित भूषणे शोभा धरे अपार ।
राजीव चरण अन्तिके कान्त शिर पातन
देखि सुद्धा रामकिरीर तिले न तुटे मान । ७९ ।

मालवः—

रि-प-हीनष्टकवंश्यो गभूरिः स ध- कम्पितः
नि-न्यासांशग्रहः सायं निशायं मालवः शुचौ । ८० ।

मालवः—एथिरे ऋषभ ओ पञ्चम स्वर न धिवाह एहा औडव राग । गान्धार
स्वर प्रचुर भावे व्यवहृत हुए । षड्ज ओ धैवत स्वर कम्पित हुए । निषाद स्वर
एहार अंश, न्यास ओ प्रहस्वर अटे । एहा प्रोष्मकालरे सन्ध्यारे ओ रात्रिरे गेय ।
टक्क वंशरु उत्पन्न । ८० ।

मूर्तिस्तुः—

नितम्बिनीचुम्बित बक्त्रपद्मः

शुक्लद्युतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।

संगीतशालां प्रविशन् प्रदोषे

मालाधरो मालवरागराजः । ८१ ।

मूर्तिः—

शुक पक्षी समान अङ्ग उज्ज्वल, मदे अरुण नेत्र कर्ण कुण्डल ये

गले लम्बाह माल राग मालव, सङ्गे सङ्गीत शाले प्रवेश जब ।

वदने नितम्बिनी दिए चुम्बन, आदरे घेने ताहा राग राजन ये । ८१ ।

एतस्य रागिण्य उच्यन्ते ।

गौरी गुण्डकिरी चैव वराङ्गी च क्षमावती ।

कर्णाटी चैव रागिण्यः प्रिया मालवकौशिके । ८२ ।

मालव रागिणीगणः—गौरी, गुण्डकिरी, वराङ्गी, क्षमावती, कर्णाटी । ८२ ।

गौरीः—

श्रीरागाद्गौडीरागाच्च जाता गौरी मनोरमा

गेया सायं निग्रहांशा पञ्चमप्रचुरा मता । ८३ ।

गौरीः—श्री राग ओ गौडी रागरु, गौरी रागिणीर उत्पत्ति । निषाद एहार प्रह ओ अंश स्वर । पञ्चम स्वर एधिरे बहुल भावे व्यवहृत हुए । एहा सन्ध्या कालरे गेय । ८३ ।

मूर्तिस्तुः—

गङ्गातटे चारु-मनोज्ञ-वेशा

केशान्तरप्रस्फुरदल्पपुष्पा ।

सा वीजयन्ती व्यजनेन शम्भुं

गौरीयमम्भोजकृतावतंसा । ८४ ।

मूर्तिः—

कवरी होइअछि पुष्प विरल, केशर परिपाटी सुमनोहर ये,
कर्णें नलिन अवतंस मञ्जुल, चाले आलट चालि चटुल कर ये ।
अमर तरङ्गिणी कूले एसन, गौरी आनन्दे करे शम्भु-सेवन । ८४ ।

* गोण्डकिरीः—

षड्जन्यास-ग्रहांशैषा मध्यमस्वरसंयुता

औडवी रि-ध-हीना च गोण्डकिरी रसावहा । ८५ ।

गोण्डकिरीः—षड्ज एहार न्यास, अंश ओ प्रह स्वर । मध्यम स्वर एधिरे
उच्चार्य्य । ऋषभ ओ धैवत स्वर न धिवार 'एहा औडव राग । ८५ ।

मूर्तिस्तुः—

रतोत्सुका कान्तपथप्रतीक्षा—

मापादयन्ती मृदुपुष्पतल्ये ।

इतस्ततः प्रेषितदृष्टिरार्त्ता

श्यामाङ्गिका गोण्डकिरी प्रदिष्टा । ८६ ।

मूर्तिः—

निवेशि फुल शेये श्यामल अङ्ग, लभिवाकु उछन्न सुरति रङ्ग
कान्त आगमपथे आकुल दृष्टि, ढालिण गोण्डकिरी मोहुछि सृष्टि । ८६ ।

बराड़ीः—बराड़ी तु त्रिविधा—बराडो, द्राविडबराडो, देशिवराडो
चेति ।

देशिवराडिमाह कौमुद्यां—

प्रहरादूर्द्ध्वतो गेया भिन्नपञ्चमसंभवा

षड्जन्यासग्रहांशैषा बराड़ी भरतोदिता । ८७ ।

बराडो—एहा बराडो, द्राविड बराडो ओ देशी बराडो भेदरे तिनि प्रकार । एठारे
देशी बराडो लक्षण लेखागला । एहा भिन्न पञ्चम जातिरु उत्पन्न षड्ज स्वर, एहार
प्रह, न्यास ओ अंशस्वर । एहा प्रहरक उत्तारु गेय । ८७ ।

* एषा षड्जग्रहन्यास गोण्डाक्रीर्मप विस्तृता

रि-ध-हीना दिनादौ च गातव्येष्टरसे बुधैः । इति हः नाः ।

मूर्तिस्तु:—

विनोदयन्तो दयितं च गौरी
सुकङ्कणा चामरचालनेन ।
कर्णो दधाना सुरपुष्पगुच्छं
वराङ्गनेयं कथिता वराङ्गी । ८८ ।

मूर्ति:—

पारिजात स्तम्भके मण्डि श्रवण, चाले चामर बाजि उठे कङ्कण
गौरदेहा वराङ्गी कान्त विनोद, सम्पादि लभुथाए मानसे मोद । ८८ ।

क्षमावती:—

क्षमावती गङ्गीना च शृङ्गारे निशि गोयते
धैवतांशग्रहण्यासा सान्दोला मनिमण्डिता * । ८९ ।

क्षमावती:— गान्धार स्वर एधिरे न थाए । धैवत एहार ग्रह, अंश ओ न्यास
स्वर । षड्ज एधिरे आन्दोलित हेव । मध्यम ओ निषाद एधिरे अलङ्काररूपे गृहीत
हेवे । ८९ ।

मूर्तिस्तु:—

वासो वसाना शरदभ्रशुभ्रं
विरञ्चि देवी-परिकर्मदक्षा ।
कुन्दावदाता चतुराननस्य
क्षमावती लब्धसमृद्धसेवा । ९० ।

शारद नीरधर बिणा वसन, कुन्द धवल अंगे करे धारण से
विरञ्चि प्रिया से त वेश-कुशला, सेबन्ति विधि ताङ्कु न करि हेला । ९० ।

इयमेव खम्भावतीत्युच्यते ।

कर्णार्णवी:—(एतस्या लक्षणं औङ्घ्र प्रकरणे द्रष्टव्यं)

मूर्तिस्तुः—

कर्णं दधाना गजदन्तखण्डं
सुकङ्कणा केतकखण्डहस्ता ।
संस्तूयमानाऽमरकन्यकाभिः
कर्णाटीकेयं शिखिकण्ठनीला । ६१ ।

कर्णाटीः—

गजदन्त भूषण कण देशरे, कङ्कण शोभि करे केतक धरे
स्तुति करन्ति वेदि देव कन्यका, मयूरकण्ठनीला ए कर्णाटिका ये । ९१ ।

नारदसंहितायां तु अन्यथा दृश्यते ।

एहा नारद संहितारे अन्य प्रकार ।

यथाः—

कृपाणपाणिस्तुरगाधिरूढो
मयूरकण्ठोपम-कण्ठ-कान्तिः ।
स्फुरत्सितोष्णीषधरः प्रयाति
कर्णाटरागो हरिणान् विहन्तुं । ६२ ।

कर्णाटः—

धरि हस्ते कृपाण चदि तुरग, शिररे बान्धि दिव्य घवल पाण
हरिण विनाशने करे धावन, मयूर सम कण्ठ कर्णाट घेन ये । ९२ ।

इति पुं रागाः षट् । प्रत्येकं पञ्च पञ्च रागिण्यः । एवं प्रकारेण
षट्त्रिंशद्रागाः समाप्ताः । ६२ ।

एठारे छअगोटि राग ओ प्रति रागर पाञ्चगोटि करि स्त्री एपरि समस्त मिशि छतिश
रागर बिवरण समाप्त हेल । ९२ ।

पञ्चमसार संहितायां तुः—

मालवश्चैव मल्लारः श्रीरागश्च वसन्तकः
हिन्दोलश्चाथ कर्णाटः षट् पुं रागाः प्रकीर्तिताः ।
धनासी मालसी रामकेरी च सिन्धुड़ा तथा
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ।

बेलाबली च प्रवरा कानडा माधवी तथा
 कोड़ा केदारिका चैव मल्लारस्य प्रिया इमाः ।
 बेलागाली च गौरी च गान्धारी सुभगा तथा
 कौमारी चैव वैराटी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ।
 तोड़ी च पञ्चमी चैव ललिता पतमञ्जरी
 गुज्जरी च विभासा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ।
 मायूरी दीपिका चैव देशकारी च पापड़ा
 वराड़ी मारहट्टा च एता हिन्दोलयोषितः ।
 नाटिका अथ भूपाली रामकेरी गडा तथा
 कामोदी चाथ कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया इमाः । ६३ — ६६

पञ्चम सार संहितारे लेखा अछिः—मालव, मल्लार, श्रीराग, वसन्त, हिन्दोल ओ
 कर्णाट एहि छअगोटि पुंराग, प्रत्येकङ्कर छअटि लेखाए स्त्री, अतएव रागिणी—
 छत्रिश गोटि अटे । उक्त ग्रन्थ मतरे राग ओ रागिणीङ्क नाम तले दिआगलाः —

मालवर स्त्रीगणः—धनासी, मालसी, रामकेरी सिन्धुड़ा, शावरी ओ भैरवी ।
 मल्लार स्त्रीगणः—बेलाबली, प्रवरा, कानडा, माधवी, कोडा ओ केदारिका ।
 श्रीरागर स्त्रीगणः—बेलागाली, गौरी, गान्धारी, सुभगा, केटमारी ओ वैराटी ।
 वसन्तर स्त्रीगणः—तोड़ी, पञ्चमी, ललिता, पतमञ्जरी, गुज्जरी ओ विभासा ।
 हिन्दोल स्त्रीगणः—मायूरी, दीपिका, देशकारी, पापड़ा, वराड़ी ओ मरहट्टा ।
 कर्णाटर स्त्रीगणः—नाटिका, भूपाली, रामकेरी, गडा, कामोदी ओ कल्याणी ।

। ९३—९९

मम्मटाचार्यकृत संगीतरत्नमालायांः—

कर्णाट नाटमल्लारो देशाख्यो मालवस्तथा
 १ वसन्तश्चेति पुंरागा रागज्ञैः षट् प्रकीर्तिताः ।
 चन्दनी मालवश्रीश्च सिन्धुर्वेलाबली तथा
 २ प्रपातिनी विभासाख्या कर्णाटस्यैव वल्लभाः ।
 काम्बोजी नाटभाषाख्या नाटिका गुणमञ्जरी
 शेखरी मुखरी चेति नटदारः प्रकीर्तिताः ।
 ३ मल्लारी ललिता चेति तथा पाठीनमञ्जरी
 ४ मधुरिका दुग्धकारी देशी मल्लार वल्लभाः ।

गुज्जरी रामकेरी च गुण्डकेरी सुरेहिका

धन्नासी च वराडी च देशाख्यस्य च वल्लभाः ।

१ सिरी केदारसंज्ञा च मेघमार्जनिका तथा

२ सिन्धुचिन्ता च नरणी मालवस्याचला मताः ।

३ भैरवी रङ्गहारी च मेघतालि सुपञ्चमी

४ अमरा तोडिका गौडी वसन्तस्यैव वल्लभाः । १००—२०६ ।

मम्मटाचार्यकृत संगीत रत्नमाला नामक ग्रन्थरे निम्न प्रकाररे राग ओ रागिणीर नाम देखायाए । यथाः—

कर्णाट, नाट, मल्लार, देशाख्य, मालव ओ वसन्त ऐमाने पुंराग ।

कर्णाटर स्त्रीगणः—चन्दनी, मालवश्री, सिन्धु, वेलावली, प्रपातिनी ओ विभासा ।

नाटर स्त्रीगणः—काम्बोजी, नाटभाषा, नाटिका, गुणमञ्जरी, शेखरी ओ मुखरी ।

मल्लारर स्त्रीगणः—मल्लारी, ललिता, पाठीनमञ्जरी, मधुरिका, दुग्धकारी ओ देशी ।

देशाख्यार स्त्रीगणः—गुज्जरी, रामकेरी, गुण्डकेरी, सुरोहिता, धन्नासी ओ वराडी ।

माल्वर स्त्रीगणः—सिरी, केदारसंज्ञा (केदारिका) मेघमार्जनिका, सिन्धुचिन्ता ओ नरणी ।

वसन्तर स्त्रीगणः—भैरवी, रंगहारी, मेघताली सुपञ्चमी, दोपिका ओ गौडी ।

१००—१०६

अष्टौ पुंरागा इति केचिदाहुः । तदुक्तं कौमुद्यांः—

भैरवो भूपतिश्चैव श्रीरागः पतमञ्जरी

वसन्तो मालवश्चैव वङ्गालो नाटकस्तथा ।

एतेऽष्ट रागाः कथिताः पुंरागा इति सूरिभिः । १०७ ।

पुंराग आठ गोटि बोलि केहि केहि कहन्ति । सङ्गीत कौमुदीरे लेखा अछिः—

भैरव, भूपति, श्रीराग, पतमञ्जरी, वसन्तिका, भूपाल, सारङ्ग ओ मालव एहि आठ गोटि पुंराग बोलि सङ्गीतज्ञमाने कहि अछन्ति । श्रीरागठारु आरम्भ करि चविश गोटि राग उपर्युक्त (प्रत्येकङ्कर तिनि गोटि करि) आठ रागर स्त्री । १०७ ।

१ श्रीरा । २ बन्धुचिन्ता च नरनी । इति संः रः माः (आदर्श)

३ वङ्गहारी च मेघताशी । ४ अमरोतोषु गौडी च इति सं, र, मा,

एवं च रागाणां स्त्रीपुंस्त्वविवेचने फलमाहः—

भरतेः—

रागं चेदालपेत् पूर्वं रागिणीं तदनन्तरं

अन्यपत्न्यास्तु गानेन गन्धर्वास्तं शपन्ति हि । १०८ ।

तस्माद्यत्नेन रागाणां रागिणीनां विनिर्णयः

कर्त्तव्यो रागतत्त्वज्ञैर्नाट्यशास्त्रविशारदैः । १०९ ।

रागमानङ्क, स्त्री ओ पुरुषरूपे कल्पना करिवार कारण कहु अछन्तिः—रागकु आलाप करिवा परे ताहार रागिणीकु गान करिव । कौणसि रागर गानकालरे तद्भिन्न अपर रागर रागिणीकु गान कले गायककु गन्धर्वमाने अभिशाप दिअन्ति । अतएव रागतत्त्वज्ञ ओ नाट्यविशारद व्यक्तिमानङ्क द्वारा प्रथमतः अति सावधानता सहकारे राग ओ रागिणीमानङ्कर निर्णय करायिवा उचित । १०८—१०९ ।

दोषापवादमाहः —

यं रागमालपेत्तत्तद्रागिणीं च ततःपरं

एवं हि नियमो नास्ति नृपाज्ञायां च नर्त्तने । ११० ।

उक्त दोषर अपवाद कहु अछन्तिः—राजाङ्कर आज्ञा वा नृत्यकालरे “राग आलाप कले ताहार रागिणीकु आलाप करिव” ए प्रकार कौणसि नियम नाहिँ । ११० ।

अतो रागाणां रागिणीनां च स्त्री-पुं-स्वरूपत्वं कल्पान्तरभेदेन कल्पनीयं ।

किं चः—

देशे देशे भिन्ननाम्नां रागाणां तत्त्वनिर्णयः

कोऽपि कर्त्तुं न शक्नोति निरनायि न तन्मया । १११ ।

अतएव राग ओ रागिणीमानङ्कर स्त्री-पुरुष भेद कल्पना कालविशेषरे भिन्न प्रकार कल्पित बोलि बुझिवाकु हेव । आहुरि मध्य देशभेदरे रागमानङ्कर नामभेद देखायाए । अतएव सेमानङ्कर निर्णय केहि हेले करि पारिव नाहिँ । तेणु मुँ सेथिरु क्षान्त हेलि । १११ ।

अथ रागभेदानाहः—

संपूर्णाः षाड्वाश्चैवमौड्वाश्चैव ते त्रिधा ।

ते—रागाः । ११२ ।

रागर अन्य प्रकार भेदः—सम्पूर्ण, षाड्वा ओ औड्वा भेदरे रागमाने तिनि प्रकाररे विभक्त हुअन्ति । ११२ ।

के त इत्याहः—

श्रीरागनटकपर्णाट-रेवगुप्त-वसन्तकाः

शुद्धभैरव-वङ्गाल-सोमरागाप्रपञ्चमाः ।

कामोदी मेघरागश्च तथा द्राविडगौडकः

वराटी गुज्जरी तोडी मालवश्रीश्च सैन्धवी ।

देवक्रीश्चैव रामक्रीस्तथा प्रथममञ्जरी

नटवेलावली गौडीत्याद्याः संपूर्णका मताः ।

आदिपदेन नाटादयोऽन्येऽपि गृह्यन्ते । ११३-११५ ।

सम्पूर्णं येउं रागरे सात गोटियाक स्वर व्यवहृत हुए, ताहा सम्पूर्ण राग । निम्नलिखित रागमाने सम्पूर्ण राग अटन्ति । यथाः—श्रीराग, नट, कर्णाट, रेवगुप्त, वसन्तक, शुद्धभैरव, वङ्गाल, सोमराग, आम्रपञ्चम, कामोदी, मेघ, द्राविडगौड, वराटी, गुज्जरी, तोडी, मालवश्री, सैन्धवी, देवक्री, रामक्री, प्रथममञ्जरी, नट, वेलावली ओ गौड प्रभृति ।

‘प्रभृति’ पद दिआयाइ थिवारु नाट प्रभृति केतोडि राग मध्य सम्पूर्ण रागरूपे गृह्येत हुअन्ति । ११३-११५ ।

तदुक्त सङ्गीतसारेः—

नाटघण्टारवौ नटनारायणकभूपती

शङ्कराभरणश्चेति पूर्णरागा इमे मताः ।

क्रमेणैषां लक्षणमाहः—श्रीरागः प्रागुक्तः । ११६ ।

सङ्गीतसार ग्रन्थरे मध्य ताहाहिँ उक्त होइअछि । नाट, घण्टारव, नटनारायण, भूपति ओ शङ्कराभरण एहि रागमाने सम्पूर्ण राग अटन्ति । सम्पूर्ण रागमानङ्कर लक्षण लेखा याउअछि, तन्मध्यरु श्रीरागर लक्षण पूर्वे कुहा याइछि । ९९६ ।

नट्टो यथा:—

श्रीरागवस्तथा नट्टः किन्तु नैषोऽल्पपञ्चमः

ध-रि-तारो नि-मन्द्रश्च गमकैरुत्कटैर्युतः । ११७ ।

नटः—एहा श्रीराग परि, किन्तु एथिरे पञ्चम स्वर प्रचुरभावे व्यबहृत हुए । धंवेत ओ ऋषभ स्वर एथिरे तार हुए ओ निषाद मन्द्र हुए । उत्कटभावे गमक करायाए ।

११७ ।

मूर्त्तिस्तु कलाङ्कुरनिबन्धे:—

अङ्कास्तधन्वा ऋजुतां नयन् बाणान् शुक्ल्यतिः

आसनस्थो युष्मा चारुवेशो नट्टस्तु बाहुजः । ११८ ।

कलाङ्कुर निबन्धरे एहार मूर्त्तिः—

क्षत्रिय वंशी युवा रुचिर वेश । शरीर कान्ति तार शुक्ल सदृश ये

आसने वसि क्रोड़े चाप पकाइ । सलख करे शर नाट त एहि ये । ११८ ।

अथ कर्णाटः—

कर्णाटस्तद्वदाल्यातो निन्यासग्रहणांशकः । ११९ ।

कर्णाटः—एहि राग मध्य नाट राग परि । केवल निषाद स्वर एहार ग्रहण्यास स्वर अटे । एवं षाड्ज एहार अंश । ११९ ।

कृपाणपाणिर्गजदन्तखण्डमेकं वहन् दक्षिणकर्णापूरे

संस्तूयमानः सुरचारणौघैः कर्णाटरागः शिखिकण्ठनीलः । १२० ।

मूर्त्तिः—

दक्षिण कर्णापूर गज दन्तरे । मण्डित खड्ग धरिअछि करे

सुर चारणमाने करन्ति स्तुति । कर्णाट शिखिकण्ठ समान द्युति । १२० ।

***रेवगुप्तः—**

रिपवर्गो रिग्रहांशो मान्ते ऋषभशोभनः । १२१ ।

रेवगुप्तः— एहा ऋषभ एवं पञ्चमवर्गीय । ऋषभ एहार ग्रह ओ अंश स्वर, मध्यम एहार न्यास स्वर, ऋषभ द्वारा एहा अलंकृत हुए । १२१ ।

मूर्तिस्तु संहितायांः—

अङ्गे निषण्णा सुरतान्तस्विन्ना—

माश्वासयन् स्वाञ्चलवीजनेन ।

सीमन्तिनीं श्वासचलत्कुचान्तां

सुवर्णकान्तिः किल रेवगुप्तः । १२२ ।

मूर्तिः—

शोइछि रतिक्लान्ता वामा अङ्करे । चले ता कुचअग्र श्वास समीरे

आश्वास बाक्ये तोषि बिम्बि अञ्चले । रेवगुप्त ता कान्ति कनके वले ये । १२२ ।

वङ्गालः—

वङ्गालः कौशिकीजातः षड्जन्यासग्रहांशकः

सकम्प्रमन्द्रगान्धारो गेयः करुणहास्ययोः । १२३ ।

वङ्गालः—एहा कौशिकी जातिरु उत्पन्न । षड्ज एहार ग्रहन्यास ओ अंश स्वर अटे । गान्धार स्वर एधिरे कम्पित ओ मन्द्र हुए । करुण ओ हास्यरसरे एहा गेय । १२३ ।

मूर्तिस्तुः—

मनोज्ञमौञ्जीगुणगुम्फिताङ्ग—

स्त्वचं दधानो धरणीरुहस्य ।

चण्डः कुमारः कमनीयमूर्ति—

वङ्गालरागः शुचिसामगानः । १२४ ।

*रेवगुप्तस्तथा षड्ज मध्यमार्षभीकोद्भवः

रिग्रहांशो मध्यमान्तो रसे वीरे नियुज्यते ।

मूर्तिः—(पूर्व उक्त होइअछि) । १२४ ।

सोमरागः—

जातिन्यासग्रहांशेषु षाड्जो चोरे घनागमे

नितारः प-नि बाहुल्यः सोमरागोऽत्र गीयते । १२५ ।

सोमरागः—एहार जाति षाड्जी । प्रह अंश ओ न्यास स्वर षड्ज । निषाद स्वर तार हुए । पञ्चम ओ निषाद प्रचुरभावे व्यवहृत हुए । वर्षा आगमरे एहा गेय । १२५ ।

मूर्तिस्तु चन्द्रिकायांः—

निशाङ्गनां वक्षसि शाययित्वा

कलङ्कदम्भात्सुरतश्रमार्ता ।

स्खलत्करः सालसलोचनश्रीः

कामी सुधापाण्डर एष सोमः । १२६ ।

मूर्तिः—

सुरत श्रमे क्लान्त नायिका वरे । अङ्गे निवेशि अछि कलङ्क छले
कर अवश नेत्र अलसतर । कामी सोमर देह सुधा-पाण्डर । १२६ ।

आम्रपञ्चमः—

आन्ध्रीजातिसमुत्पन्नो मध्यमग्रामगोचरः

गान्धारांशग्रहन्यासो रागः स्यादाम्रपञ्चमः ।

(नितारः कम्प्रबहुलः करुणाद्भुतहास्यगः) । १२७ ।

आम्रपञ्चमः—एहा आन्ध्री जातिरु उत्पन्न । मध्यम ग्रामरे गेय । गान्धार एहार अंश प्रह ओ न्यास स्वर अटे । १२७ ।

मूर्तिस्तु तत्रैवः—

युवाऽतसीसूनसमानकान्तिः

श्रीखण्डपङ्कटार्द्रसमस्तदेहः ।

वीणाप्रवीणोऽमरपञ्चमोऽयं

गीतेन मुग्धीकृत देवराजः । १२८ ।

मूर्तिः —

अतसी कुसुम सम श्याम शरीर । चन्दन लिप्त होइ अति सुन्दर
वीणा बजाइ देबराजक मन । हरइ सुवादक आम्रपञ्चम ये । १२८ ।

*कामोदः—

कामोदः करुणे हास्ये नितारो बहुकम्पनः
षाड्जी जातिग्रहांशेषो यामाद्धन्यासमन्द्रगः । १२९ ।

यामात्—प्रहरादूद्ध गानकालः ।

कामोदः—षाड्जी जातिरु उत्पन्न । षड्ज एहार ग्रह ओ अंश स्वर अटे । धैवत
एहार न्यास स्वर । निषाद स्वर तार हुए ओ बहुवार कम्पित हुए । गान्धार स्वर
मन्द्र हुए । प्रहरक उत्तारु गेय । १२९ ।

मूर्तिस्तुः—

अक्षमालां करे कृत्वा वसाना तारवीं त्वचं
जपन् जह्नु सुतातीरे कामोदः परिकीर्तितः । १३० ।

मूर्तिः—

अक्षमाला करे करि धारण । वृक्ष वल्कल करि परिधान
गङ्गा तोरदेशे जपे निरत । कामोद राग बोलि ए कीर्तित । १३० ।

द्राविडगौडः—

निषादांशग्रहन्यासः षड्ज पञ्चम संकुलः
गेयो द्राविडगौडोऽयं वीरभट्टङ्गारयोर्निशि ।
गौडस्य द्वे विध्यं कौहलीये तुरुष्कगौडो द्राविडगौडश्चेति ।
तुरुष्कगौडस्तु औडवीये वक्ष्यते । १३१ ।

* षड्जे षड्जीभवः षड्ज ग्रहांशन्यासधैवतः
समस्वरोऽल्पगान्धारः कामोदो कथ्यते बुधः ।

द्राविड़ गौड़ः - निषाद स्वर एह्यार प्रह न्यास ओ अंश स्वर अटे । षड्ज ओ पञ्चम एधिरे प्रचुर भावे व्यवहृत हुए । वीर ओ शृङ्गार रसर उद्दोपनारे ओ रात्रि कालरे एहा गेय । कोहलङ्क मतरे गौड़ दुइ प्रकार । यथा तुरष्क गौड़ ओ द्राविड़ गौड़ । औड़व रागर लक्षण कहिलावेले तुरष्क गौड़ लक्षण कहिवुं । १३१ ।

मूर्त्तिस्तु निबन्धान्तरेः—

अंसाप्तकर्णः शिशिरांशुधामा
कृकाटिकालम्बितचारुचूलः ।
स्रग्धी जपन् पाणिधृताक्षदर्भो
विप्रो युवा द्राविड़ गौड़ एषः । १३२ ।

द्राविड़ गौड़ मूर्त्तिः—

स्कन्ध देश परशे कर्णद्वय । देह-कान्ति चन्द्रे करिछि जय
शिखा लम्बिछि कृकाटिका याए । गल देशरे माला शोभा पाए ।
करे अक्षमाला दर्भ धारण । करि जपे रत युवा ब्राह्मण
द्राविड़ गड्ड रूप एमन्त । बोलि सङ्गीत शास्त्ररे उक्त । १३२ ।

बराड़ी-गुज्जरी रागिण्यौ प्रागुक्तौ ।

बराड़ी ओ गुज्जरी लक्षण एवं मूर्त्ति पूर्वे कुहायाइछि ।

तोड़ीः—

मध्यमांशग्रहन्यासा तोड़की शुद्धषाड्वात्
जाता मध्याह्नसमये गेया शृङ्गारवीरयोः । १३३ ।

तोड़ीः - मध्यम एहार न्यास ओ अंश स्वर । एहा शुद्ध षाड्ज जातिरु उत्पन्न । मध्याह्न कालरे शृङ्गार ओ वीर रसरे एहा गेय । १३३ ।

मूर्त्तिस्तुः—

उन्निद्रपङ्के रहचारुनेत्रा
कुरङ्गशावं कलमाङ्गुरेण ।
सम्भाषयन्ती विपिनोपकण्ठे
तोड़ीयमिन्दीवरदामरम्या । १३४ ।

मूर्तिः—

प्रफुल्ल नलिन दल नयना । इन्दीवर हारवती सुरम्या ।
विपीन समीपे तोड़ो रागिणी । बसि कलमाङ्कुर करे आणि
कुरङ्ग शावके, अरपि मोद लम्हे अतिरेके । १३४ ।

सैन्धवीः—

सैन्धवी पञ्चमाज्जाता ग्रहांशन्यासपञ्चमा
मध्याह्नादूर्ध्वतो गेया शृङ्गारं करुणेऽपि च ।
सैन्धवी—सिन्धुड़ा । १३५ ।

सैन्धवीः—एहा पञ्चम स्वरु उत्पन्न । पञ्चम एहार ग्रह अंश ओ न्यास स्वर ।
एहा मध्याह्न उत्तारु शृङ्गार ओ करुण रसरे गेय । १३५ ।

मूर्तिस्तुः—

सदिन्द्रनीलद्युतिरम्बुजाक्षी
प्रचादयन्ती कपिलासयन्त्रं ।
रत्नैर्विचित्राभरणा सुकेशी
सा सिन्धुड़ा कान्तसमोपसंस्था । १३६ ।

मूर्तिः—

अङ्ग भटक इन्द्रनील सम । अम्बुजे लज्जा प्रदाने नयन
करे कपिलास यन्त्र सुकेशी । धरि बजाए कान्त पाशे बसि
सिन्धुड़ा रतन—भूषण मण्डिथाए अपघन । १३६ ।

देवकिरी प्रागुक्ता । रामकीर्त्यपि प्रागुक्ता, रागिणी मध्ये पटह
मञ्जरी प्रागुक्ता ।

देवकिरी, रामकिरी ओ पटह मञ्जरीर मूर्ति पूर्व उक्त होइअछि ।

नट्टाः—

नट्टा नट्टवदारुयाता सकम्पान्दोलितस्वरा
हास्येऽद्भुते च शृङ्गारं गातव्या निशि मङ्गले । १३७ ।

नट्टा—एहार लक्षण नट रागर लक्षण परि । किन्तु एधिरे स्वर कम्पित ओ आन्दोलित हुए । एहा रात्रिकालरे शृङ्गार, अद्भुत ओ हास्यरसरे एवं उत्सवादि समयरे गेय । १३७ ।

मूर्त्तिस्तुः—

चिदेशस्थस्य कान्तस्य वृत्तान्तमतिविह्वला
नट्टा रहितवेशौघा पृच्छन्ती काकमादरात् । १३८ ।

भैरवरागिणी मध्ये वेलावली प्रागुक्ता ।

मूर्त्तिः—

यतन न थाए वेश वास भूषा
काहिँ रे तिले नटार ।
पुछइ आदरे काके परदेशी
कान्त शुभ समाचार । १३८ ।

भैरवर रागिणीमानङ्कर लक्षणादि कुहागलवेले वेलावलीर लक्षणादि कुहायाइछि ।

गौडीः—

ग्रहांशन्यासषड्जा स्याद्गौडी मालवकौशिकात् *
वीरशृङ्गारयोर्गया सकम्पान्दोलितस्वरा । १३९ ।

गौडीः—षड्ज एहार ग्रहन्यास ओ अंश स्वर । एहा मालव कौशिक उत्पन्न । एधिरे स्वर कम्पित ओ आन्दोलित हुए ! वीर ओ शृङ्गार रसरे गेय । १३९ ।

मूर्त्तिस्तु संगीतनारायणेः—

शुचिहरिचन्दनपङ्क रतिसहितं मन्मथं पुरस्कृत्य
गौरतनुर्वहुविधिना गौडी परिपूजयत्येषा । १४० ।

* पटहमञ्जरी इत्यस्य प्रथम मञ्जरी, पत मञ्जरी च इति नामान्तरे ।

कर्णाट मालवस्तारो ज्ञेयो मालवकौशिकः । सः रत्नमाला

मूर्तिः— (संगीत नारायणरे)

सुगन्धि चन्दने स्थापि सयतने
रति मन्मथ मूरति
अनेक विधाने अरचना करे
गउड़ी गउरद्य ति । १४० ।

नाटः—

नाटो निशि शुचौ वीरे षड्जांशो गमकोत्कटः । १४१ ।

नाट - षड्ज एहार अंश स्वर । एहा उत्कट गमक विशिष्ट । एहा रात्रि-
कालरे प्रीष्मदिने एवं वीररसरे गेय । १४१ ।

तुरङ्गमस्कन्धनिबन्ध(द्ध ?) रागो (?)
स्वर्णप्रभः शोणितशोणगात्रः ।
संग्रामभूमौ विचरन् धृतासि—
नाटोऽयमुक्तः किल काश्यपेन । १४२ ।

मूर्तिः—

अश्व आरोहि धरि कृपाण करे । संग्रामभूमि मध्ये क्षिप्रे विचरे ये ।
स्वर्णप्रभ शरीर रक्ते रञ्जित । नाट राग काश्यप मुनि उक्त ये । १४२ ।

घण्टारवः—

घण्टारवो धैवतजः प्रतापे सर्वदा तथा । १४३ ।

घण्टारवः—एहा धैवत स्वरु जात । प्रताप वर्णनारे एहा प्रयोज्य । १४३ ।

मूर्तिस्तु सङ्गीतरत्नमालायां : —

प्रसरदिभवरस्य स्कन्ध आरूढ उद्यत्
कनकरुचिरमग्न्यं धूनयन् शर्वलाग्र (?)
प्रदलितरिपुसैन्यो भीमघण्टारवेण
स्फुरितकनकमूर्तिर्भीमघण्टारवोऽयं । १४४ ।

मूर्तिः—(सङ्गीत रत्नमालारे)

रूपे कनक सदृश
प्रकटाह घण्टा घोष
कनक खचित शावली भ्रमाइ
शत्रु सैन्य करे नाश । १४४ ।

नटनारायणस्तूतः ।

नटनारायण लक्षणादि पूर्वैरु उक्त होइअछि ।

भूपतिः—

मध्यमांशग्रहन्यासो भूपतिः करुणे दिवा । १४५ ।

भूपतिः—मध्यम स्वर एहार ग्रह, अंश ओ न्यास स्वर अटे । एहा दिवसरे ओ करुणरसरे गेय । १४५ ।

मूर्तिस्तु निषन्धान्तरेः—

सिंहासनगतः श्वेतश्चामरद्वयवीजितः
मन्त्रिभिर्वेष्टितः श्यामच्छत्राढ्यो रागभूपतिः । १४६ ।

सिंहासने बसि अछन्ति भूपति
श्यामवण्ण छत्रतले,
चौदिगे सचिवे वेनि पाशे वेनि
धवल चामर चले । १४६ ।

शङ्कराभरणः—

वीरे निशि निषादांशः शङ्कराभरणः सदा । १४७ ।

शङ्कराभरणः—निषाद एहार अंश स्वर अटे । एहा वीररसरे ओ रात्रिरे गेय । १४७ ।

मूर्तिस्तु रत्नमालायांः—

व्याघ्रचर्मशकलं पिदधानो
भोगिहारचलयाङ्गदभूषः ।

सान्द्रभूतिपरिलिप्तशरीरः

शङ्कराभरण एष हि रागः । १४८ ।

कटिदेशे राजे व्याघ्रचर्म खण्ड

अङ्ग विभूति भूषित,

सर्प द्वार पुणि सपेरे वल्य

सर्प अङ्गद रचित । १४८।

षाडव राग

अथोच्यन्ते षाड्वास्ते रागाः षट्स्वरसंभवाः

के त इत्यत आह भरतेः—

कोलाहलोऽथ कर्णाटगौड़ो गौड़स्तथैव च
देशी धन्नासिका चैव वल्लाल्याशावरी तथा ।
खम्भावती च देशाख्या मल्लारी हुंछिका तथा
शुद्धाभीरी मधुकरी तथा सलगगौड़काः
अन्य कर्णाट वङ्गालः एते षाड्व संज्ञकाः । १४६—१५३ ।

अनन्तर षट्स्वर विशिष्ट षाडव रागमानङ्कर लक्षणादि कथित हेउअछि । भरत मुनिङ्क मतरे सेमानङ्कर नाम तले लेखागला । यथाः—कोलाहल, कर्णाट गौड़, गौड़, देशी, धन्नासि, वल्लाली, आशावरी, खम्भावती, देशाख्या, मल्लारी, हुंछिका, भौलि, हर्षपुरी, तारा, श्रीकण्ठ, शुद्धाभीरी, मधुकरी, सालग गोड़, कर्णाट, वङ्गाल एहि ऊणेइश गोठि राग षाड्व राग अर्थात् छअस्वर विशिष्ट अटन्ति । १४९—१५३ ।

एतेषां गानफलमाह भरतेः—(कोलाहलश्च)

संग्रामे वीरता रूपगुण लावण्यकीर्त्तनम्
गाने षाड्वरागाणां गदितं पूर्वसूरिभिः । १५४ ।

एमानङ्कर गानफलः—युद्धक्षेत्रे वीरता, रूप, गुण ओ लावण्य वर्णना षाड्व रागर गानद्वारा प्रकटित हुए । १५४ ।

*अथ कोलाहलः—

षड्जन्यासग्रहः कोलाहलष्टकसमुद्भवः

मध्यमांशः पहोनश्च कलहे गमकोत्कटः । १५५ ।

कोलाहलः—षड्ज एहार ग्रह ओ न्यास स्वर, मध्यम एहार अंश स्वर । एहा टक वा टक्क रागरु उत्पन्न । पञ्चम स्वर एधिरे न थाए । उत्कट गमक एधिरे प्रयोग करायाए । कलह वर्णनारे एहा प्रयोज्य । १५५ ।

मूर्त्तिस्तुः—

उन्मत्तपुंस्कोकिल बृन्दरम्य—

नादस्वरं गायति कृष्णगाथाः ।

वशी सदा सर्वपुरःप्रवर्त्ती

कोलाहलोऽयं करुणोऽरुणाङ्गः । १५६ ।

मूर्तिः—

पुंस्कोकिल-कल-

नाद-जिणा स्वरे

कृष्णगाथा करे गान,

वसी सदा पुरो—

गामी कोलाहलः

अरुणवर्णं तरुण । १५६ ।

कर्णाट गौड़ः—

निषादांशग्रहन्यासयुक्तः पञ्चमवर्जितः

एष कर्णाट गौड़श्च कर्णाटघटुदोरितः । १५७ ।

कर्णाट गौड़ः—निषाद एहार ग्रह, अंश ओ न्यास स्वर अटे । एधिरे पञ्चम स्वर न थाए । अन्यान्य एहार कर्णाट परि । बीर शृङ्गार रसरे एहा गेय । १५७ ।

* कोलाहलष्टकबंशा सग्रहांशा पवर्जित ।

धस-मन्त्रा म-विस्तारा कलहे गमकोत्कटा । हः नाः ।

मूर्तिस्तु—

कर्णार्णवगौडः कमनीयमूर्तिः
प्रलम्बकर्णः शुचिरुग्ररूपः ।
वहन् करे पुष्करवीजमालां
गौरोऽरुणः कञ्जविशालनेत्रः । १५८ ।

मूर्तिः—

गौर रक्त वर्णं कमनीय मूर्ति
प्रलम्ब कर्ण युगल,
पूतमति उग्ररूप पद्म नेत्र
पद्मवीजमाला-कर । १५८ ।

गौडः—

निषादांशग्रहण्यासो गौडः स्यात्पञ्चमोज्झितः
वीरशृङ्गारयोर्गयो दिनान्ते विरलर्षभः । १५९ ।

गौडः—निषाद एह्वार ग्रह अंश ओ न्यास स्वर । पञ्चमस्वर एधिरे न थाए ।
ऋषभ स्वर अति अल्प स्थलरे ब्यबद्धत हुए । बीर ओ शृङ्गार रसरे एहा गेय । १५९ ।

मूर्तिस्तु निबन्धान्तरेः—

विधाय शम्भुं सुरनिम्नगातटे
मृदाच्चयन् नीलसरोजसंघैः ।
मनोज्ञमूर्तिर्दधदंशुके सिते
त्वगासनस्थो द्विज एष गौडकः । १६० ।

मूर्तिः—

मनोहर मूर्ति चर्मासने वसि
पिन्धि धवल अम्बर,
द्विज गौड़ाङ्गा— तीरे नीलोत्पले
पूजे मृत्तिका-शङ्कर । १६० ।

देशी:—

रेवगुप्तोद्भवा देशी पत्यक्ता मनि-चिस्तरा

निन्यासांशग्रहा प्रातर्गेया करुणहास्ययोः । १६१ ।

देशी:—एहा रेवगुप्त रागरु जात ! एधिरे पञ्चम स्वर न थाए । मध्यम ओ निषाद स्वरर प्राचुर्य्य एधिरे रहे । निषाद स्वर एहार प्रह अंश ओ न्यास स्वर अटे । करुण ओ हास्य रखरे एहा गेय । १६१ ।

मूर्तिस्तु कोहले:—

गजपतिगतिरेणीलोचनेन्दीवराङ्गी

पृथुलतरनितम्बालम्बिबेणी भुजङ्गी ।

तनुतरतनुवल्ली बीतकौसुम्भबासा

इयमुदयति देशी रागिणी चारुहासा । १६२ ।

मूर्ति:—(कोहलमते)

गजगति नीललोचना नील उत्पल अङ्गी

पृथुल नितम्ब पर्य्यन्ते-लम्बे बेणी-भुजङ्गी ।

तनुतर-तनुवल्लीरे राजे कौसुम्भ बास

देशी रागिणीर वदने झले मधुर हाम । १६२ ।

धन्नासी:—

सांशा धन्नासिका जाता शुद्धकौशिकमध्यमात्

षड्जग्रहा मध्यमान्ता रिहीना विजये सदा । १६३ ।

धन्नासी:—षड्ज एहार प्रह ओ अंश स्वर । मध्यम एहार अन्त्य अर्थात् न्यास स्वर । ऋषभ स्वर एधिरे न थाए । शुद्ध देशिक मध्यमा जातिरु एहा उत्पन्न । एहा विजय वर्णनारे गेय । १६३ ।

मूर्तिस्तु:—

दूर्वादलश्यामतनुर्मनोज्ञा कान्तं लिखन्ती फलके चिदग्धा ।

वाला गल्लोचन वारिचिन्दु—निष्यन्दधौतस्तनहृद्भनासी ।

। १६४ ।

धन्नासी मूर्तिः—

दूर्वादल नील शरीर बाला मनोहारिणो
चित्रपटे लेखे दयितरूप चतुरीमणि
विन्दु विन्दु होइ नयनुँ गलि लोतकजल
प्रक्षालित करे वन्धुर कुच हृदय-स्थल । १६२ ।

बल्लालीः—

हिल्लोलान्वयसम्पन्ना बल्लाली षग्रहांशका
शृङ्गाराख्ये धमन्द्रा च रिहीना षड्जन्यासिका । १६३ ।

बल्लालीः—एहा हिल्लोल रागरु जात । षड्ज एहार ग्रह, अंश ओ न्यास स्वर, धंढत स्वर एथिरे मन्द्र हुए । ऋषभ स्वर एथिरे न थाए । शृङ्गार रसरे एहा गेय । १६३ ।

मूर्तिस्तु निबन्धान्तरेः—

सख्या प्रबोध्यमानाऽपि कान्ते रोषं न मुञ्चति
परावृत्तमुखी श्यामा बल्लाली प्रौढनायिका । १६४ ।

मूर्तिः—

कान्ते रुषि वसिष्ठि मुहँ आढेइ
थकि गल्लणि सखी प्रबोध देइ ये ।
तप्त काञ्चन वर्णा प्रौढा अङ्गना
बल्लाली क्रोध तिले न हुए ऊणा ये । १६४ ।

आशावरी प्रसिद्धा । खम्भावती रागिणीमध्ये प्रागुक्ता ।
देशाख्याप्युक्ता ।

आशावरी, खम्भावती ओ देशाख्या रागमानङ्कर लक्षणादि पूर्वरु उक्त होइ थिबारु एठरे कुहागला नाहिँ ।

हर्षपुरीः—

जाता हर्षपुरी षड्जमन्द्रा मालवकौशिकात्
षड्जाद्यन्ता तार-म-पा, ध-हीना विजये सदा । १६५ ।

हर्षपुरीः मालव कौशिक रागरु एह्य जात । एधिरे षड्ज स्वर मन्द्र हुए ।
मध्यम ओ पञ्चम स्वर तार हुए । षड्ज एहार ग्रह ओ न्यास स्वर अटे । बिजय
बण्णनारे एहा गेय । एधिरे धैवत स्वर न थाए । १६५ ।

मूर्त्तिस्तुः—

निपात्य तल्पे सुदृढानुरागात्
कान्तं रते तान्तमवेक्ष्य धीरा ।
प्रौढाङ्गना पौरुषमाचरन्ती
मनोहरा हर्षपुरी प्रदिष्टा । १६६ ।

मूर्त्तिः—

रतक्लान्त कान्ते तल्पशायित । करि आचरइ पुरुषायित ।
प्रौढा अङ्गना अत्यन्त सुन्दरी । धीरे बोलन्ति याकु हर्षपुरी । १६६ ।

मल्लारी प्रागुक्ता ।

मल्लारीर लक्षण पूर्वक उक्त होइछि ।

हुं छिकाः—

आन्दोलित धन्पा धान्तग्रहा मध्यमवर्जिता
गेया यामद्वयादूर्द्ध्वं शृङ्गारे हुं छिका बुधैः । १६७ ।

हुं छिकाः—एधिरे षड्ज ओ पञ्चम स्वर आन्दोलित हुए । धैवत एहार ग्रह ओ
न्यास स्वर । मध्यम स्वर एधिरे न थाए । दुइग्रहर उत्तारु एवं शृङ्गार रसरे एहा
गेय । १६७ ।

मूर्त्तिस्तु कोहलेः—

दूर्वादलश्यामरुचिर्विचस्त्रा
बलाद्विशन्ती दयितोरुमग्नये ।
स्कन्धान्तरप्रेषितदक्षहस्ता
धृतस्तनान्ता किल हुं छिका स्यात् । १६८ ।

हुंछिन्न मूर्तिः—

दूर्वादल श्याम— तनु विवस्त्रन
कान्त ऊरु अन्तराले,
वले परवेशि स्कन्धान्तरे कर
निवेशि चुचुक धरे । १६८ ।

भौलीः—

पोज्झिता सग्रहा भौली प्रातर्गेया सुरस्तुतौ । १६९ ।

भौलीः—एथिरे पञ्चम स्वर न थाए । षड्ज एहार ग्रह स्वर । एहा प्रातः
कालरे देवस्तुति वर्णनारे गेय । १६९ ।

मूर्तिस्तु—

निधायास्फोटनैरङ्के लालयन्ती सुतं मुहुः
कुर्वतो विविधालापं भौली मौलिमनोहरा । १७० ।

मूर्तिः—

कोलरे शुभाइ शिशु सुते स्नेहे
थापुड़ाइ वारम्वार,
हल्यइ मउलि गेल करे भौली
कहि नानाभङ्गी गिर । १७० ।

हर्षपुर्व्यधस्ताल्लिखिता सा तत्रैव शातव्या । तारामणिरुक्तैव ।

हर्षपुरी ओ तारामणि रागर लक्षणादि लेखा होइ सरिछि । सेहि सेहि स्थल
देखि जाणि पारिवे ।

श्रीकण्ठिकाः—

गेयोत्सवे ग-रहिता धान्ता श्रीकण्ठिका मता । १७१ ।

श्रीकण्ठिकाः—एथिरे गान्धार स्वर न थाए । धैवत, न्यास स्वर एवं षड्ज ग्रह
ओ अंश स्वर । १७१ ।

मूर्तिस्तु तिवन्धान्तरेः—

कान्तस्य कुन्तलश्रेणीं शोषयन्त्यञ्जनद्युतिः

क्वणत्सुवर्णवल्यावलिः श्रीकण्ठिका मत्ता । १७२ ।

मूर्तिः—

शुखाइवा पाइँ दयित आर्द्र कुन्तलवध

माडन्ते वाजइ श्यामाङ्गी कर हेम वलय । १७२ ।

शुद्धाभीरीः—

धान्ताभीरी धेवतजा रिहीना च शुचौ प्रगे । १७३ ।

शुद्धाभीरीः—एहा धैवत स्वरु उत्पन्न । षड्ज एहार प्रहस्वर ओ धैवत एहार न्यास स्वर । ऋषभ स्वर एधिरे न थाए । प्रोष्मऋतुर प्रातः कालरे शृङ्गार रसरे एहा गेय । १७३ ।

मूर्तिस्तु कलाङ्कुरनिबन्धेः—

वाचालकङ्कणविभूषित वाहुवल्लि—

रुन्निद्रचम्पकमनोहरवाहुयष्टिः ।

श्रीखण्डशैलशिखरे गजमौक्तिकौघै—

राभीरिका विदधती स्रजमिन्दुशुभ्रां । १७४ ।

मधुकरी उक्तैव ।

मूर्ति पूर्वरु उक्त होइअछि । मधुरिकार लक्षणादि मध्य पूर्वरु उक्त होइछि । १७४ ।

सालगगौडः—

मांशः पहीनो वीरे च रतौ सालगगौडकः । १७५ ।

सालग गौडः— मध्यम एहार अंश स्वर । पञ्चम स्वर एधिरे न थाए । वीर एवं शृङ्गाररसरे एहा गेय । १७५ ।

मूर्तिस्तुः—

वीणाविनोदप्रतिपन्नपाणि—

गृह्णन् कथां नारदसंप्रयोगात् ।

श्यामो युवा विप्रकुलप्रसूतः

स सालगो नाट्यमुनिप्रणीतः । १७६ ।

इति षाडवाः समाप्ताः ।

साल्गा गौडर मूर्तिः—

बीणा वादने कर नियोजित । नारद उपदेक्षे दत्तचित्त ।

श्यामवर्णं युवा ब्राह्मणसुत । साल्गा ए राग कहे भरत । १७६ ।

इति षाडव राग समाप्त ।

औडव रागाः

अथ औडवा उच्यन्तेः—

ते ख्याता औडवा ये हि जायन्ते पञ्चभिः स्वरैः । १७७ ।

पाञ्च स्वर विशिष्ट रागकु औडव राग कहन्ति । १७७ ।

के त इत्यत आहः—

मालवो मध्यमादिश्च मल्लारो देशपालकः

नागध्वनश्च हिन्दोलो भैरवी षौडकेरिका ।

वेलाबली च ललिता छायातोड़ी तथैव च ।

प्रतापोपपदा चैव सैन्धवीद्वयमेव च

मेघरञ्जी पुलिन्दी च तुरष्कगौड़ एव च

गान्धारो भ्रमरश्चैव तथा भीमपलाशिका । १७८—१८० ।

सेमानङ्कर नाम यथाः—मालव, मध्यमादि, मल्लार, देशपालक, वेलाबली, ललित, छायातोड़ी, प्रतापसैन्धवी, सैन्धवी, मेघरञ्जी, पुलिन्दी, तुरष्कगौड़, गान्धार, भ्रमर, भीमपलाशिका प्रमृति रागमाने औडव श्रेणीर राग अटन्ति । १७८—१८० ।

एतेषां लक्षणमाहः—

निषादांशग्रहः सायं रिपहीनः सकम्पनः

गभूरिष्टकवंश्योऽयं निशायां मालवः शुचौ । १८१ ।

मालवः—निषाद एहार ग्रह अंश ओ न्यासस्वर अटे । ऋषभ ओ पञ्चम स्वर एथिरे न थाए । तेणु एहा औडव राग । एथिरे षड्ज स्वर कम्पित हुए । गान्धार रागर प्राचुर्य एथिरे लक्षित हुए । एहा टक्क वंश्य अर्थात् टक्क नामक रागर उत्पन्न । प्रोष्म ऋतुरे रात्रिरे एहा गेय । १८१ ।

मूर्तिरुक्तैव । १८२ ।

मूर्तिं पूर्वरु उक्त होइअछि । १८२ ।

मध्यमादिः—

मध्यमादिर्मग्रहान्तो मध्यमग्रामगोचरः

अयं सायं तु गातव्यः शृङ्गारे रि-ध-वर्जितः । १८३ ।

मध्यमादिः—मध्यम स्वर एहार ग्रह ओ न्यास स्वर । मध्यम ग्रामरे एहा गेय । एथिरे ऋषभ ओ धैवत स्वर न थाए । सन्ध्याकालरे शृङ्गारसर बर्णनारे एहा गेय । १८३ ।

मूर्तिस्तु संगीतचन्द्रिकायांः—

अतितरुणवयःश्रीः कुन्दकपूर् रकान्ति—

युवतिभजनदक्षः कौञ्चचाटूक्तिभाषः ।

अरुणजलजनेत्रः स्कन्धसंन्यस्तधीणः

स्मितमधुररदाली राजते मध्यमादिः । १८४ ।

मध्यमादिर मूर्तिः—

अत्यन्त तरुण वयस कुन्द कर्पूर कान्ति

युवती-सेवन निपुण वक्तुल्य चाटूक्ति ।

अरुण नलिन नयन स्कन्धे विपश्ची शोभा

मध्यमादि, स्मित छटारे व्यक्त रदनप्रभा । १८४ ।

मल्लारः—

धांशन्यासः पान्वयजो मल्लारः स-प-वर्जितः

सदावर्षास्वष्टरसे (?) ग-मन्द्रास्तारसप्तमः । १८५ ।

मल्लारः—धैवत एहार अंश ओ न्यास स्वर । पञ्चम रागरु (अन्वय) एहा उत्पन्न, एथिरे षड्ज ओ पञ्चम स्वर न थाए । दिवसर सर्वकालरे, वर्षा ऋतुरे, शृङ्गारादि अष्ट रसरे एहा गेय । एथिरे पञ्चम स्वर मन्द्र हुए । सप्तम अर्थात् निषाद स्वर एथिरे तार हुए । १८५ ।

मूर्तिस्तु:—

गङ्गावदातं पलितं दधानः

प्रलम्बकर्णः कुमुदेन्दुवर्णः ।

कौपीनवासाः शुचिहारधारी

मल्लाररागः कथितस्तपस्वी । १८६ ।

मूर्ति:—

मस्तके राजे केश गङ्गा-धवल । कर्णं लम्बित, कान्ति कि मनोहर

कौपीन वास शुक्ल हार भूषण । मल्लार राग अटे तपस्वी जन ये । १८६ ।

देशपालः (देशकारी):—

न्यंशन्यासग्रहो देशपालः सान्दोलषड्जकः

घोरशृङ्गारयोः सायं टक्कवंश्यो रिपोज्जितः । १८७ ।

देशकारी:— निषाद एहार ग्रह न्यास ओ अंश स्वर । एधिरे षड्ज स्वर आन्दोलित हुए । एहा टक्क (टक्क) रागर उत्पन्न । ऋषभ ओ पञ्चम एधिरे न थाए । १८७ ।

मूर्तिस्तु नारदसंहिताया:—

साद्धं सखीभिर्विपिनोषकण्ठे

विचित्रवक्षोजयुग-क्षतानि ।

निरोक्षमाणा मणिदर्पणेषु

सा देशकारी कथिता विदग्धैः । १८८ ।

मूर्ति:—

विपिन उपकण्ठे सखी सङ्गते, वसि मणिदर्पण रखि अप्रते ये

कान्त रचित-चित्र-नखाङ्कमान, निरेखुअछि; देशकारी या नाम । १८८ ।

तस्यैवांशग्रहन्यासः केदारः ।

केदारः— एहि रागर ग्रह, अंश ओ न्यास स्वर, देशकारीर ग्रहादि स्वर सङ्गे समान ।

मूर्तिर्यथा:—

निरप्रवासी जलदावलोकात्

विनिन्तयन्नीलसरोरुहाक्षीं ।

कामी युवा गीतकलाप्रवीणः

केदाररागस्तरुणोऽरुणाभः । १८६ ।

मूर्तिः—

चिर विरही पुणि नब तरुण, शरीर कान्ति तार अल्प अरुण ये

नील गगन कोले नव नीरद, विलोकि हृदे गाढे लभिला खेद ।

नीलोत्पलक्षी भाव पडिला मने, वेदनागीति प्रकाशिला वदने ये । १८९ ।

नागध्वनिः—

टक्कान्वयमघो नागध्वनी रिध-चिचर्जितः

षड्जन्यासग्रहांशोऽयं गेयो वीररसे दिवा । १९० ।

नागध्वनिः—एहा टक्क रागरु उत्पन्न । एधिरे ऋषभ ओ धैवत स्वर न थाए ।
षड्ज एहार प्रह, न्यास ओ अंश स्वर । वीररसरे ओ दिवाकालरे एहा गेय । १९० ।

मूर्तिस्तु निचन्धान्तरेः—

नागध्वनिः समारूढगजो हिङ्गुलसन्निभः

पीतवासाः कुन्तकरो युवा राजकुलोद्भवः । १९१ ।

मूर्तिः—

हिङ्गुल वरण क्षत्रिय युवा पीत वसन

विजे, नागध्वनि, कररे कुन्त गज बाहन । १९१ ।

हिन्दोल, भैरवी, गोम्बकिरी, वेलाबली, ललिताः प्रागुक्ताः ।

हिन्दोल, गोम्बकिरी, वेलाबली ओ ललिता एगानङ्कर लक्ष्मादि पूर्वरे उक्त
होइअछि ।

निषादांशग्रह्यासो गभुरिः स-ध-कम्पितः ।

वीर शङ्कारयोग्येय दिनान्ते निशि वा बुधः ।

छायातोड़ी:—

प-रि-त्यक्ता हौड़वीयं छायातोड़ी मनोरमा
मृदुकम्पस्वरा मांशग्रहन्यासा दिघातनी । १६२ ।

छायातोड़ी: - एधिरे पञ्चम ओ ऋषभ स्वर न थाए एवं स्वरमाने मृदुभावे कम्पित
हुअन्ति । मध्यम एहार ग्रह न्यास ओ अंश स्वर अटे । एहा दिवसरे गेय । १९२ ।

मूर्तिस्तु:—

इन्दीवरज्योति-चिनीलकाया
वीणां दधाना मृदुमन्दहासा ।
विलासिनी कान्तरतोत्सुकेयं
धिराजते हौड़वतोड़िकेति । १६३ ।

मूर्ति: -

इन्दोवरस्यामशरीरा वाला बीणाधारिणी
कान्तरतोत्सुका विलासवतो मृदुहासिनी । १९३ ।

सैन्धवीद्वयस्यापि मूर्तिस्तुल्या एव ।

सैन्धवी ओ प्रताप सैन्धवीर मूर्ति पूर्वोक्त सैन्धवीर मूर्ति परि ।

तुरष्क गौड़:—

तुरष्कगौड़ आरूढ़-हयः पक्वेषुकारुचिः
शरचापधरश्चण्ड उष्णीषो कवचावृतः । १६४ ।

तुरष्क गौड़ मूर्ति:—

पोद्ग इटा परि लोहित शरीर । तुरष्क गउड़ चढ़ि अश्ववर ।
धरि चाप शर शिरे वान्धि पाग । चले वर्मावृत देहे चण्डवेग । १९४ ।

गान्धार:—

गान्धारको मध्यमजो मान्ताश्चैव सपोज्झितः । १६५ ।

गान्धारः—एहं मध्यम स्वरु उत्पन्न । मध्यम एहार न्यास स्वर । षड्ज ओ
पञ्चम स्वर एधिरे न थाए । १९५ ।

मूर्त्तिस्तुः—

जटां दधानः कृतभूतिभूषो

काषायवासास्तनुहेमयष्टिः ।

स योगपट्टीकृतनेत्रमुद्रो

गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ।

अन्येषां मूर्त्तिर्यथासम्भवं ज्ञेया । १९६ ।

मूर्त्तिः—

जटिल मस्तक विभूतिभूषण, स्वर्णगौर अङ्गे कषाय वसन ।

योगपट्टीयोगे नयन मुद्रित, तपस्वी गान्धार राग ए कथितः । १९६ ।

इत्यौडवाः समाप्ताः ।

अन्यान्य रागमानङ्कर मूर्त्ति भिन्न भिन्न ग्रन्थरु अवगत हेव ।

अथ संकीर्णा उच्यन्तेः—

परस्परसमायागात् संकीर्णास्ते भवन्ति हि

रागांस्तानतिकात्स्न्येन को वा वक्तुं क्षमो भवेत्

* पौरवी-कल्याणी-मुखारी-गौरी प्रभृतयः । १९७ ।

* पौरवी—देशाख्यायाश्च मल्लार्याः स्यादंशाभ्यां च पौरवी ।

कल्याणी—कल्याणी नट कर्णाट वाराटीयोगसम्भवा ।

मुखारी=मुखावरी—सैन्धवीतोडिकायोगात्समुत्पन्ना मुखवरी ।

गौरी—श्रीरागमालवांशाभ्यां जाता गौरी शिवप्रिया ।

अन्ये च—नटमल्लारिका—नटमल्लारयोरंशान्नटमल्लारिका मता ।

रामकेलि—गुज्जरीदेशिकायोगाद्रामकेलिरजायत ।

मास्वी—तोडीधनासिकायोगान्मास्वी समजायत ।

बल्लवी—देशाख्या शावरीयोगाद्बल्लवी परिकीर्तिता ।

कर्णाटिका—कर्णाटभैरवांशाभ्यां जाता कर्णाटिका तथा ।

आशावरी—मल्लारी-सैन्धवी-तोडी-योगादाशावरी मता ।

अन्येऽपि सन्ति भूयांसौ रागाः संकीर्णलक्षणाः ।

ये ये यथा तद्देशे ज्ञेयास्ते श्रुते तथा बुधैः । इति हरिनायकः ।

संकीर्ण रागः—एकाधिक राग परस्पर मिलित हेले ताहाकु संकीर्ण राग कहन्ति ।
एमानङ्कर नाम केहि कहि शेष करि पारिव नहि । यथाः—पौरवी, कल्याणी, मुखारी
ओ गौरी प्रभृति संकीर्ण रागर अन्तर्भुक्त । १९७ ।

एतेषां गानकालमाहः—

प्रातर्गेयश्च देशाख्यो ललिता पतमञ्जरी
विभासा भैरवी चैव ललिता गोण्डकेरिका ।
एका वराडी मध्याह्ने सायं कर्णाटमालवी
नाटश्चैवं क्रमेणैव शेषा गेयास्तु सर्वदा ।
वराडी-मारवी-कोडा-वैराटी चापि धानसी
बेलावली मारहट्टाः सप्तैता रागयोषितः
गेया मध्याह्नकाले च यथा भरतभाषितं । १९८—२०० ।

रागमानङ्कर गानकालः—

देशाख्य, ललिता, पतमञ्जरी, विभासा, भैरवी, कामोदी ओ गोण्डकिरी एहि
रागमाने प्रातःकालरे गेय । केवल वराडी मध्याह्न कालरे गेय । कर्णाट, मालवी ओ
नाट राग सायंकालरे गेय । एतद्व्यतीत अन्यान्य रागगुण्डिकर गान ये कौणसि
समयरे करायाइ पारे ।

रागिणीमानङ्कर गानकाल समयः—

वराडी, मारवी, कोडा, वैराटी, धानसी, बेलावली ओ मारहट्टी एहि सप्त रागिणी
मध्याह्न कालरे गेय वोलि भरत मुनि कहि अछन्ति । १९८—२०० ।

गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी प्रवरा तथा
आश्ववारा कानडा च गौरी केदारपाहडा ।
माधवी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा
सायाह्ने रागिणीरेताः प्रगायन्ति मनीषिणः ।
श्रीमञ्जमीं समारभ्य श्रीहरैः शयनावधि ।
तावद्वसन्तो गोयेत नृपाज्ञायां न दूषणम्
इन्द्रपूजा समारभ्य यावद्गिरिसुतार्चनम्
तावद्गानं तु कर्त्तव्यं रागज्ञैर्मालवश्रियः ।
अकालगाने रागाणां गन्धर्वास्तं शपन्ति हि । २०१—२०५ ।

गान्धारी, दीपिका, कल्याणी, प्रवरा, अश्ववारा, कानड़ा, गौरी, कैदार-पाहाड़ा, माधवी, मालसी, नाटी, भूपाली ओ सिन्धुड़ा एहि रागिणीमानङ्क सङ्गीतज्ञमाने सायाह कालेरे गान करन्ति ।

श्रीपञ्चमी दिनरु आरम्भ करि हरिशयन एकादशी (आषाढ़ शुक्ल एकादशी) पर्यन्त वसन्त राग गान करायाए ।

इन्द्रोत्सव पूर्णिमा (भाद्र पूर्णिमा) ठारु दूर्गापूजा पर्यन्त मालवश्री (मालसी) गान करायाए ।

अकालेरे गान करिबार फलः —

रागमानङ्क निर्दिष्ट काल व्यतीत अन्य कालेरे गान कले गन्धर्वमाने गायककु अभिशाप प्रदान करन्ति । २०१—२०५ ।

अपवादमाहः—

श्रेणीबन्धे नृपाज्ञायां श्रीहरेर्नामकीर्त्तने

अकालगाने रागाणां न कालनियमः स्मृतः ।

अपवादमाह भरतेः—

दशदण्डात् परं रात्रौ सर्वेषां गानमीरितं । २०६।२०७ ।

उक्त दोषर अभाव स्थलः—कौणसि गोष्ठीरे, राजाङ्क आदेशरे वा हरिसंकीर्त्तनरे पूर्वोक्त कालनियम न मानिले दोष हुए नाहिँ । भरत कहिछन्ति ये—रात्रिरे दशदण्ड परे ये कौणसि रागर गान करायाइ पारे । २०५।२०६ ।

इति श्रीमद्वीराधिधीरवर महाराज श्री गोपीनाथ भञ्जसूनुना

श्रीहरिचन्दनेन विरचितायां सङ्गीतमुक्तावल्यां

रागस्वरूपनिरूपणं नाम

द्वितीय ग्रन्थनं ।

इति श्रीमद्वीरवर महाराज श्री गोपीनाथ भञ्ज पुत्र श्रीहरिचन्दन

विरचित सङ्गीत मुक्तावली ग्रन्थर रागस्वरूप

निरूपण नामक द्वितीयग्रन्थन समाप्त हेला

तृतीय ग्रथनम्

तालाः

अथ रागादिपदेन तालानां ग्रहणात् तालानाह । तत्र प्रथमतः
स्तालाङ्गपरिभाषा । यथा—वाङ्मय विवेकेः—

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो

भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।

जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः

सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ।

मः—vvv; नः—lll; भः—vll; यः—lvv; जः—lvi; रः—vli;
सः—llv; तः—vvi ।

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः

प्लुतः पकार इत्येवं दो द्र तश्च प्रकीर्तितः ।

*गुरुः—गः=v; लघुः—लः=l; प्लुतः—पः=u; द्रुतः—दः=○;
विरामः— / । १ ।

राग शब्द परे 'आदि' शब्दर प्रयोग एथि पूर्वे करायाइछि । एहि आदि पदटि
तालकु बुझाउ थिबारु एठारे ताल विषयरे कुहा याउछि ।

तालर अङ्गमानङ्कर परिभाषा (साङ्केतिक संज्ञा) कहिवाकु याइ तालर मात्रा
निर्देशक 'गण' गुङ्गिकर नाम ओ लक्षणकु वाङ्मय विवेक ग्रन्थर उद्धृत करुअछन्ति ।

(मन्तव्यः—'गण' आठ गोटि । प्रति गणरे तिनि गोटि अक्षर थाए । परवर्ती पृष्ठ रे
चक्र देख ।)

गणर नाम	मात्रा संख्या	लघु अक्षर संख्या	गुरु अक्षर संख्या	साङ्केतिक चिह्न	गुरु ओ लघु स्थान निर्देश
ग	२	—	१	v	एकगुरु
ल	१	१	—	i	एकलघु
म	६	—	३	vvv	त्रिगुरु
न	३	३	—	iii	त्रिलघु
म	४	२	१	vii	आदिगुरु
य	५	१	२	lvv	आदिलघु
ज	४	२	१	lvi	मध्यगुरु
र	५	१	२	vlv	मध्यलघु
स	४	२	१	lii	अन्तगुरु
त	५	१	२	vvi	अन्तलघु

। १ ।

अनुद्रुतो द्रुतश्चैव लघुर्गुरुतःपरं

प्लुतश्चैवं क्रमेणाहुस्तालाङ्गानि तु पञ्चधा । २ ।

तालर अङ्ग—एहा पाञ्च मोटि । यथा गुरु=ग, लघु=ल, प्लुत=प, द्रुत=द ओ अनुद्रुत । २ ।

अथ गुरुलक्षणः—

सानुस्वारश्च दीर्घी च विसर्गी च गुरुर्भवेत्

वर्णः संयोगपूर्वी च तथा पादान्तगोऽपि वा । ३ ।

गुरु लक्षणः—विसर्ग, अनुस्वार ओ दीर्घस्वरयुक्त वर्णकु गुरु कहन्ति । येउ स्वरवर्ण परे संयुक्त वर्ण थाए, ताहा मध्य गुरु अटे । आहुरि मध्य पादर शेषरे थिवा स्वर गुरु वोलि निवेचित हुए । ३ ।

* लब्ध्वेकमात्रं तु गुरुद्विमात्रः प्लुतस्त्रिमात्रो द्रुतमर्द्धमात्रं
अनुद्रुतं स्याद्द्रुतकार्द्धमात्रं विराम इत्यस्य भवेच्च नाम । ४

इति लब्धादिपरिभाषा ।

लघु प्रमृतिर उच्चारण कालः—थरे आखि पिछड़ा पड़िवा समयर परिमाणकु मात्रा कहन्ति । लघुवर्ण एक मात्रारे उच्चारित हुए । गुरु उच्चारणकाल दुइमात्रा ओ प्लुत उच्चारण काल तिनि मात्रा । द्रुत उच्चारण काल अर्द्धमात्रा । अनुद्रुत उच्चारण काल परिमाण एक चतुर्थांश मात्रा । एहि अनुद्रुत आउ गोटिए नाम—‘विराम’ अटे । ४ ।

अथ ताला निरूप्यन्ते । तत्र को वा तालपदार्थ इत्याहः—
संहितायां सारे चः—

तकार ईशो गिरिजा लकार—

स्तालस्ततः स्याच्छिवशक्तियोगात् ।

तलेस्तु धातोर्घञिबेह ताल—

स्तालोऽथवा स्यात्तलयोस्तु योगात् । ५ ।

ताल निरूपणः—शिव संहिता ओ संगीतसार ग्रन्थरे ताल शब्दर व्युत्पत्तिगत अर्थ याहा लिखित होइछि ताहा बिबृत करा याउछि—‘त’ वर्णर अर्थ—शिव ओ ‘ल’ वर्णर अर्थ शक्ति । एहि शिव ओ शक्तिरूप ‘त ओ ल’ वर्णर योगरे ‘ताल’ शब्दर उत्पत्ति होइछि ।

तल् (प्रतिष्ठा ओ करणार्थक) धातुरु घञ् प्रत्यय कले ताल शब्दर उत्पत्ति हुए । अन्य प्रकारे मध्य ‘ताल’ शब्दर व्युत्पत्ति करायइथाए । यथा—‘ताल’र अर्थ करतल । येउँ क्रियारे दुइ करतल संयोग हुए ताहाकु मध्य ताल कहन्ति । ५ ।

* पञ्चलक्षरोच्चारकालो मात्रेति कथ्यते ।

अनया मात्रया ताले लघुगुर्वादिकल्पना । इति हरिनायकः

लक्षक्षरचतुष्कं तूच्चार्य कालेन यावता

तावान् कालो लघोर्मात्रा × × × इति सङ्गीतरत्नम् ।

यथा भरते:—

आदिर्यति निःसारश्चाड्तालस्त्रिपुटस्तथा
रूपको भंपको मण्ड एकताली प्रकीर्तिता ।
एभिस्तु नवभिस्तालैः कल्पितः सूड उच्यते
एते मुख्या हि विख्याताः प्रबन्धाङ्गतया पुनः
एकोत्तरशतं तालास्तेऽपि वाच्याः क्रमादिह । ६ ।

तालभेदः—भरत कहिअछन्ति—आदि, यति, निःसार, अड्ड, त्रिपुट, रूपक, भम्पक, मण्ड ओ एकताली एहि नभगोटि ताल प्रधान ओ एमाने प्रबन्धर अङ्गरूपे व्यवहृत हुअन्ति । एहि नअ तालर व्यवहार थाइ येउँ प्रबन्ध रचित हुए ताहाकु 'सूड' कहन्ति । एहा छडा आउ एकशह एक गोटि ताल अछन्ति, सेमानङ्कर नाम ओ लक्षण परे दिआयिव । ६ ।

तत्र आदितालो यथा:—

आदिरेकेन लघुना प्रबन्धादौ नियोजितः ।

यथा लक्षणं नटरागेणः—

जय यदुनन्दन दनुजनु-भञ्जन
निखिल-सुरेश्वर-वन्दनुआ । ७ ।

आदि तालर लक्षणः—एधिरे गोटिए लघुवर्ण अर्थात् एहा एकमात्रा । प्रबन्धर आदिरे एहार व्यवहार हेबा नियम थिवारु एहाकु आदिताल कहन्ति ।

यतिः—

लघुद्वयाद्द्रुतद्वन्द्वं यतिताले प्रकीर्तितं
शुद्धा त्रिपुटमध्या तु सा द्विधा परिकीर्तिता ।

तत्र शुद्धा यथाः—॥००;

उदाहरणं धन्नासीरागेण यथा मम शिवविनोद प्रबन्धेः—

मखहर शङ्कर

त्रिपुर भयङ्कर

किङ्करगण परितोषणुआ । ८ ।

एधिरे दुइटि लघुवर्णं परे दुइटि द्रुत प्रयोग हुए, ॥०० ।

रति—एहा शुद्धा ओ त्रिपुटमध्या भेदरे वृइ प्रकार ।

शुद्धार उदाहरण प्रन्थकारङ्क शिवविनोद प्रबन्धरे

यथा राग-धन्नासी

मखहर शङ्कर

त्रिपुर भयङ्कर

किङ्करगण-परितोषणुआ ।

त्रिपुट ताल मध्यरे रहिले एहाकु त्रिपुटमध्या कहन्ति । ८ ।

निःसारः—

सचिरामद्रुतद्वन्द्वान्निसारौ तु लघुद्वयं । ००-॥

उदाहरणं यथा—मल्लाररागेणः—

जय जय शिव चण्डीनायक

पाण्डव वरदायकुआ । ६ ।

निःसार लक्षणः...दुइटि द्रुत परे गोटिए अनुद्रुत मात्रा थिले निःसार ताल हुए ।

उदाहरणः...यथा मल्लारराग

जह जय शिव

चण्डीनायक

पाण्डववर दायकुआ । ९ ।

अड्डः—

षड्विधोऽड्डस्तत्र शङ्कुशीलौ ख्यातौ ब्रवीमि तौ । १० ।

अड्ड तालः—एहा छअ प्रकार । तन्मध्यरु शङ्कु ओ शील एहि दुइटि प्रधान ।

ताहार लक्षणादि एठारे कुहागला । १० ।

शङ्कुमाहः—

लघोर्द्रुतद्वयेनैव शङ्कुतालः प्रकीर्तितः । ००, ११ ।

शङ्कर लक्षणः—एक लघु मात्रा परे दुइटि द्रुतमात्रा । ११ ।

शीलमाहः—

शान्ते शीलो विरामान्तद्रुतद्वन्द्वाल्लघुर्मतः । ००७ । १२ ।

शील लक्षणः—दुइटि द्रुत परे गोटिए अनुद्रुत वा विराम ओ तत्परे एक लघु । १२ ।

उदाहरणं यथाः—

यदुमणे कुरु कृपामयि मयीश्वर सदा ।

इदमुदाहरणं द्वयोरपि । अयमेव 'दुआड़'मान इति । १३ ।

शङ्कर ओ शील उदाहरण यथाः—यदुमणे कुरु कृपामयि मयीश्वर सदा ।
एहाकु "दुआड़मान" कहायाए । १३ ।

त्रिपुटमाहः—

ताले त्रिपुटनाम्नि स्याद्विरामान्तं द्रुतद्वयं । ००७ ।

उदाहरणं यथा धन्नासीरागेणः—

कुन्दकपूर्-कुमुद शशधर-शङ्खगोक्षीरकान्तिआ । इति । १४ ।

त्रिपुट लक्षणः—दुइटि द्रुतमात्रारे गोटिए विराम वा अनुद्रुत ।

उदाहरण यथा—धन्नासीराग—

कुन्दकपूर् कुमुदशशधर-शङ्ख-गोक्षीर-कान्तिआ । १४ ।

रूपकः—

विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं रूपके परिकीर्तितम् । ००७

उदाहरणं यथाः—

नन्दतनय सुन्दरमुख-नयन हरवन्द्य मां । १५ ।

रूपक लक्षणः—दुइटि द्रुत मात्रा परे एक विराम ।

उदाहरणः—

नन्दतनय सुन्दर मुखनयन हरवन्द्य मां इत्यादि । १५ ।

भम्पकमाहः—

द्रुतद्वन्द्वं विरामान्तं निविराममितीतरे
द्रुतद्वयाल्लो भं पे स्यात्तिधेयिं भम्पको मतः ।

००८, ००; ००। १६ ।

- भम्पकः—(१) दुइटि द्रुत उत्तारु गोटिए विराम ।
(२) दुइटि द्रुत (एहा काहारि काहारि मत)
(३) दुइटि द्रुत परे गोटिए लघु । (ति, धे, थि) । १६ ।

उदाहरणं यथा देशाख्यरागेणः—

मातल्ले भक्तिरसें भावसें भोला
नृत्यति विलपति विलुठति भोला । १७ ।

उदाहरण— यथा देशाख्या रागरे

मातल्ले भक्तिरसें भावसें भोला
नृत्यति विलपति विलुठति भोला । १७ ।

मण्ठमाहः—

सगणाल्लघवोऽशब्दाश्चत्वारो मण्ठके मतः ॥४॥,

उदाहरणं यथा दक्षिणश्रीरागेणः—

अन्धकासुर मारिं समरे पार्वती मन तोषिले
वाण असुर भक्तिभावें शोणितभूपुर भूषिले ।
घोर समरे यादव वीरसङ्गे युद्ध बिरचिले
मन्दहासे कृष्ण तोषे वाणप्राण तोषिले । १८ ।

मण्ठ लक्षणः—एक लघु तत्परे आउ एक लघु तत्परे एक गुरु तत्परे चारि गोटि
विराम वा अनुद्रुत ।

उदाहरणः दक्षिणश्रीराग—यथाः —

अन्धकासुर मारिं समरे पार्वती मन तोषिले
वाण असुर भक्तिभावें शोणित भूपुर भूषिले
घोर समरे यादव वीर सङ्गे युद्ध बिरचिले
मन्द हासे कृष्ण तोषे वाण प्राण तोषिले । १८ ।

एकतालीमाहः—

एकताली द्रुतैकेन सा त्रिधा परिकीर्त्तिता । ०

विपुला चन्द्रिका रामा लया भिन्ना भवन्ति हि ।

विपुला यथा (उदाहरणं):—

गोवर्द्धनधर मामवमुद्धर हर(?) ।

एभिस्तु नवभिस्तालैः कल्पितः सूड उच्यते । १६ ।

एकताली लक्षणः—एकमात्र द्रुत । एहा विपुला, चन्द्रिका ओ रामा नामरे तिनि प्रकार ।

तन्मध्वरु विपुलार उदाहरण—

गोवर्द्धनधर मामवमुद्धर (?) हर ।

एहि नथ तालर व्यवहार द्वारा येउ प्रबन्ध रचित हुए, ताहार नाम सूड । १९ ।

एवं नव तालानुक्ता चञ्चत्पुटादय एकोत्तरशतं ताला उच्यन्ते ।

यथाः—

चञ्चत्पुटश्चाचपुटः षट्पितापुत्रकस्तथा

संपर्कऽष्टकउद्घाट आदितालश्च दर्पणः ।

चर्चरी सिंहलीलश्च कन्दर्पः सिंहविक्रमः

प्रत्यङ्ग गजलीलश्च त्रिभिन्नो वीरविक्रमः ।

हंसलीलो वर्णलीलो राजचूडामणिस्तथा

रङ्गद्योतो राजतालः सिंहविक्रीडितस्तथा ।

बनमाली वर्णतालो मिश्रो भङ्गः प्रदीपकः

हंसनादः सिंहनादो मल्लिकामोद संज्ञकः ।

ततः शरभलीलश्च रङ्गाभरण एव च

ततस्तुरगलीलश्च तस्माच्च सिंहनन्दनः ।

जयश्रीर्विजयानन्दः प्रतितालो द्वितीयकः

मकरन्दः कीर्त्तितालो विजयो जयमङ्गलः ।

राजविद्याधरो मण्डो जयतालः सुदुर्बलः

ततो निःसारकः क्रीडात्रिभङ्गः कोकिलप्रियः ।

श्रीकान्तिर्विन्दुमाली च समतालश्च नन्दनः

उदाक्षणो मण्डिका च ढेङ्किका वर्णमण्डिका ।

- ६। दौ लादौ लः सिंहलीले ॥००॥।
 १०। कन्दर्पे दौ लघू गुरुः । ००॥११।
 ११। गुरुत्रयाल्ल-प-ग-ल-प्लुताः स्युः सिंहबिक्रमे, vvv|vuvu,
 १२। सलौ प्लुयश्च श्रीरङ्गे, ॥vll|u,
 १३। रङ्गलीले तु लौ गुरु, ॥vv,
 १४। रङ्गताले द्रु तौ गश्च, ००v,
 १५। द्वौ द्रु तौ मः परिक्रमे, ००vvv
 १६। प्रत्यङ्ग सङ्गके ताले मगणात्स्याल्लघुद्वयं, vvvll,
 * १७। गजलीले विरामान्तं श्रेयं लघुचतुष्टयं, |-|-|-|-
 १८। तालेऽतिभिन्ने लगदाः, |v०,
 १९। लो दौ गो वीरबिक्रमे, |००v,
 २०। विरामिदौ हंसलीले ०-०- सः रः मालायां तु ००-
 २१। वण्णलीले तु दो लगौ ००|vv,
 २२। राजचूडामणौ ताले द्रु त्रौ लञ्च द्रु तौ लगौ, ००॥११
 २३। रङ्गद्योते मो लपौ च, vvv|u,
 २४। रात्रि गौ दौ गुरुलपौ, vv००v|u,
 २५। ललपा गो लगौ लश्च सिंहबिक्रीडिते लगौ, ॥uv|vll|v,
 २६। चतुर्द्रुतानि लो दौ च गुरुः स्याद्भवनमालिनी,

०००००|००v

- २७। वण्णताले गलौ दौःगः, v|००v
 २८। मिश्रताले दलौ गपौ, ०|vu
 २९। रङ्गप्रदीपे तगपाः, vv|vu
 ३०। हंसनादे लपौ दौ गः, |u००v,
 ३१। लतौ गः सिंहनादे स्यत्, |vv|v,
 ३२। लौ दौ दौ मल्लिकादिके ॥०००००,
 ३३। लश्च दश्च लघू स्यातां ताले शरभलीलके, |०॥

- ३४ । ताल्लपौ रङ्गाभरणे, vvllū,
 ३५ । दौ लस्तुरगलीलके, ००l,
 ३६ । गुरुद्वयं लः प्लुतो लो गुरुदौ तः प्लुतो लघुः
 प्लुतो गुरुलौनिःशब्दाश्चत्वार सिंहनन्दने । कला ३२
 vvluvOOvvluuv≡
- † ३७ । यो लगौ विजयश्रीः, lvvlv,
 ३८ । विजयानन्दे लघुर्यगौ, llvvv
 ३९ । लौ द्र तौ प्रतिताले च, llOO
 ४० । द्र तौ लश्च द्वितीयके, ००l
 ४१ । मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं, ००,
 ४२ । कीर्त्तौ लपगलप्लुताः, luvlu,
 ४३ । प्लुताद्यन्तो गो विजये, uvu,
 ४४ । ललभा जयमङ्गले, llvll
 ४५ । लघुर्गुरुद्वौ तौ ताले राजविद्याधराभिधे, lvOO,
 ४६ । सगणाल्लघवोऽशब्दाश्चत्वारो मण्डके पुनः llv≡
 ४७ । जयताले तु जगणाद्द्वौ लघू द्वौ द्रुतौ प्लुतं, lvllOOllOOu,
 ४८ । सुदुर्वले दौ लघू च, ००ll,
 ४९ । निःसारौ लाद् विरामिलः, ll-,
 ५० । द्रुताद्द्विरामिदं कीडा, ००-,
 ५१ । त्रिभङ्गिस्तु लघू गुरु, llvv
 ५२ । कोकिलप्रिये गुरुलपाः, vlu,
 ५३ । श्रीकान्ते तगणाल्लघुः, vvll,
 ५४ । चत्वारः स्युर्द्रुता गुर्वोर्मध्ये स्याद्विन्दुमालिनी, vOOOOv
- * ५५ । समे दौ लौ दं विरामि, ००llO-
- § ५६ । नन्दने दौ द्रुतौ प्लुतः, llOOu
- ५७ । उदीक्षणे लौ गुरुश्च, llv

+ जगणाल्लो गुरुश्चैव जयश्री । Sllv — सं रत्नमाला

* समताले लघुद्वन्द्वं विरामान्तं द्रुतप्रयं, llOOO- इति सं, रत्नमाला

§ केचिद्गुरुद्वयोर्मध्ये द्रुतद्वन्द्वं प्रचक्षते vOOv इति रः माः

- ५८ । मण्डिका गद्वयात् प्लुतं, vvv,
 ५९ । ढेङ्किका रगणो, vlv
 ६० । वर्णमण्डिका लदलाद्रुतौ, 10100
 ६१ । लौ दौ गुरुश्चाभिनन्दे, 1100v
 ६२ । अन्तरक्रीडा विरामिदाः, 0'0'0'=000-
 ६३ । लघुताले चतुर्लाः स्युः, 1111
 ६४ । दौ लौ गौ दीपके स्मृतौ, 0011vv
 ६५ । लघुः, प्लुतोऽतः सगणो यत्र सोऽनङ्ग ईर्यते, 1u11vv
 ६६ । विषमेऽष्टौ द्रुता मध्ये प्रान्ते च सविरामकाः,
 0000-0000-
 ६७ । लदौ दलौ गुरुर्नान्दीतालोऽयं भरतोदितः, 1001v
 ६८ । ल चतुष्कद् गुरु कुन्दे
 ६९ । मुकुन्दे लददाः लघू, 10011
 ७० । द्रुतेनैकेनैकताली कथिता पूर्वसूरिभिः, 0
 ७१ । चतुर्विधस्तु कङ्कालः पूर्णः खण्डः समोऽसमः,
 (क) त्रिद्रुतैदलैः पूर्णः, 00001v
 (ख) खण्डे द्वाध्यां गुरुद्वयं, 00vv
 (ग) समे लघुर्गुरुद्वन्द्वात्, vvl
 (घ) विषमे लाद्गुरुद्वयं, 1vv
 ७२ । चतुस्ताले दत्रयाल्लौ, 00011
 केचिद्गादचतुष्टयं, v0000,
 ७३ । विरादि विरामान्तं लचतुष्कं चखुंखुड़ी 111-
 ७४ । अभङ्गे लद्रुतौ, vlv00
 ७५ । राजभङ्गारे रगणाद्द्रुतौ, vlv00,
 ७६ । पकेन सविरामेण लघुना लघुशेखरः, 1-
 * ७७ । प्लुतात् प्रतापशिखरे विरामान्तं द्रुतद्वयं u00-

- ७८ । गजभूषे गुरुस्त्वेको विरामान्तं द्रुतद्वयं, v○○-
- ७९ । चतुर्मुखाभिधे ताले जगणो लः प्लुतो भवेत्, lvllu
- ८० । पौलो गौलौ चतुर्व्योम प्लुतं तु यगणस्तथा
द्रुतद्वन्द्व णमुद्दिष्टं ताले मङ्कारके बुधः,
uu|vvll○○○○u|vv○○
- ८१ । प्रतिमण्डे सभगणौ llvvll
कैश्चिन्मल्लकीतीर्यते
- ८२ । स्यात्तृतीयाभिधे ताले विरामान्तं द्रुतत्रयं, ○○○-
- ८३ । वसन्ते नगणान्मः स्यात् llvvv
- ८४ । ललिते द्द्वयाल्लगौ ○○lv
- ८५ । शिषताले लादगुरुश्च lv
- ८६ । करशाखा चतुर्द्रुता ○○○○
- ८७ । षट्तालाल्ये विन्दुषट्कं ○○○○○
- ८८ । वद्धने द्द्वयाल्ल पौ ○○lu
- ८९ । लौ दौ घण्णयतौ स्यातां ll○○
- * ९० । राजनारायणे द्रुतौ ○○
- ९१ । द्रुतद्वयाल्लघुश्चैको मदने परिकीर्तितः ○○।
- † ९२ । पार्वती लोचने दौ द्वौ लब्दा भजजाः क्रमात्
○○|○○vllvllvll
- ९३ । सारङ्गतालः कथितः विरामान्तं चतुर्द्रुतं ○○○○-
- ९४ । श्रीनन्दने भात्यः vllu
- ९५ । लीलाताले दलप्लुताः ○lu
- ९६ । विलोकिते लगौ दौ पः lv○○u
- ९७ । साल्लगौ दलितप्रिये llv|v (ललितप्रिये)
- ९८ । जनकामिधताले स्यात् नयसाश्च प्लुतो गुरु ll|llvvllvuv
- ९९ । द्रुतद्वयं विरामान्तं लक्ष्मोशो लौ प्लुतस्तथा ○○-llu

* राजनारायणे विन्दुद्वयं च जगणो गुरुः, ○○lv|v, इति संः रत्नमाला

† अथवा मगणो अद्व गुरुद्वयं द्रुतद्वयं, vvvlv|vv○○ ।

१०० । विन्दुद्वयं विरामान्तं स्वत्लुतौ रागवर्द्धने ००-०u

१०१ । उत्सवः कथितः प्राज्ञैर्लघोः पूर्वं प्लुतो यदि u।

एवमेकाधिकशतमुक्तास्ताला मनीषिभिः

दामोदरादावेतेषां केषुचिद्द्रश्यतेऽन्यथा ।

तत्सर्वं कल्पभेदेन देशभेदेन वा पुनः

भेदो नामान्तरेणापि ज्ञातव्य ऋषिभेदतः । २० ।

एतद्भिन्न चञ्चत्पुट प्रभृति एकशह एक गोटि ताल अछि । सेमानङ्कर नाम ओ लक्षण मूलग्रन्थरे द्रष्टव्य । सङ्गीत दामोदर प्रभृति ग्रन्थरे एहि १०१ तालर लक्षण भिन्न थिवार देखायाए । ए प्रकार भेद देश, काल ओ ऋषि (ग्रन्थकर्त्ता) भेदरे संघटित होइथाए । कलाविन्यास मध्य मूल ग्रन्थरे द्रष्टव्य । २० ।

इति श्री गोपीनाथ भञ्ज राजकुमार श्री हरिचन्दन विरचितायां

सङ्गीतमुक्तावल्यां तालनिरूपणं नाम तृतीय ग्रन्थनम् ।

इति ताल निरूपणनामक तृतीय ग्रन्थन ।

चतुर्थ प्रथनम्

एवं गीतस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा विभागमाह—
निबद्धमनिबद्धं च द्विधा गीतं प्रकीर्तितम् । १ ।

गीतर साधारण लक्षण एधिपूर्वं कुहायाइछि । एवे ताहार विभाग कुहायाउछि ।
गीतर विभागः— गीत दुइ प्रकार । १—निबद्ध, २—अनिबद्ध । १ ।

तत्र निबद्धमाहः—

बद्धं धातुभिरङ्गैश्च निबद्धमभिधीयते ।

निबद्धं तु त्रिधा जातं शुद्धं क्षुद्रं च सालगम् । २ ।

निबद्ध गीतर लक्षण—धातु ओ अङ्गमानङ्क द्वारा बद्ध (सज्जित) होइथिबा
गीतकु 'निबद्ध' कुहायाए । ताहा मध्य तिनि प्रकार ।

यथाः—शुद्ध, सालग (छायालग), क्षुद्र । २ ।

† तत्र शुद्धमाहः—

आलापैर्धातुभिश्चाङ्गैः संयुतं शुद्धमुच्यते । ३ ।

शुद्धर लक्षणः—येउं गीतरे आलाप, धातु ओ अङ्गगुडिक सन्निवेशित होइयाए,
ताहा शुद्ध । ३ ।

तत्र आलापो हरिनायकेः—

आलापो गमकालासिरक्षरैर्बर्जिता मता । इति । ४ ।

वर्त्तमान शुद्ध गीतर लक्षणरे व्यवहृत आलाप, धातु ओ अङ्ग शब्दर विवरण
बिआ याउछि ।

१—आलाप—हरिनायक (कर्णाट देशवासी) कहि अछन्ति—कोणसि व्यक्त
बर्ण (अक्षर) प्रयोग न करि स्वर कम्पनात्मक गमकर आलापकु आलाप कहन्ति ।
(आम देशरे एहा 'आलाप' नामरेहिँ प्रसिद्ध) । ४ ।

† रागैस्त्रालैश्च बहुभिर्निबद्धं शुद्धमुच्यते । इति सङ्गीतरत्नं ।

* धातुमाहः—

प्रबन्धावयवो धातुश्चतुर्धा स प्रकीर्तितः
उद्ग्राहमेलापकौ चैव ध्रुवाभोगाविति क्रमात् ।
उद्ग्राहः प्रथमः खण्डस्ततो मेलापकः स्मृतः
ध्रुवत्वाच्च ध्रुवो मध्ये प्रान्ते चाभोग इष्यते ।

एवं प्रकारेणः—

मेलापकाङ्गप्रयोगो दृश्यते नेह कर्हिचित् । ५ ।

धातुलक्षणः—प्रबन्धर अवयवकु धातु कहन्ति । अर्थात् गीतषट्क (गीतरे व्यवहृत) सार्थक वाक्यगुडिकु धातु कहन्ति । ताहा चारि भागरे विभक्त । यथा—
१-उद्ग्राह, २-मेलापक, ३-ध्रुव, ४-आभोग ।

अन्य मतरे प्रबन्ध तिनि भागरे विभक्त । ताहार प्रथम भागर नाम उद्ग्राह, द्वितीय भागर नाम ध्रुव ओ शेष भागर नाम आभोग । मेलापकर व्यवहार आजिकालि आठ देखायाए नहि ।

वस्तुवस्तुः—

उद्ग्राहो ध्रुव आभोगो धातुः स त्रिविधः स्मृतः । ६ ।

तेणु प्रत्यक्षरक मतरे धातु वा गीतर अवयव उद्ग्राह, ध्रुव ओ आभोग एहि तिनि खण्डरे (भागरे) विभक्त हेवाहिँ युक्तियुक्त । ६ ।

आभोगमाहः—

यत्रैव कविनाम स्याद्वा तन्नायकनाम च
तत्राभोग इति ख्यातो देशे देशे मनोरमः । ७ ।

आभोगर लक्षणः—येउँ ठारे कविर नाम थाए वा गीतवर्णित नायकर नाम थाए, सेहि अंशकु आभोग कहन्ति (भणिता वा शेषांश) । ७ ।

* ध्रुवाभोगान्तरे जातो धातुरम्योऽन्तराभिधः । स तु साल्गा सूडस्थरूपकेष्वेव दृश्यते । मेलापकान्तराख्यौ द्वौ नो भवेतां क्वचित् क्वचित् ।

अङ्गान्याहः—

अङ्गानि षट् समाख्याताः प्रबन्धस्य मनोरमाः (?)

पदं स्वरास्तेन पाटताला विरुद्धमेव च । ८ ।

अङ्गः—पद, स्वर, तेन, पाट, ताल ओ विरुद्ध भेदरे एहा छष प्रकार । ८ ।

पदः—

सुप्तिङन्तं पदं ज्ञेयं स्वरः सरिगमादयः

वाचिकं चात्र यद् यत्स्यात् तत्पदं वा प्रचक्ष्यते । ९ ।

पदः—सुवन्त (विशेष्य, विशेषण, सर्वनाम, अव्यय प्रभृति) ओ तिङन्त (क्रिया) भेदरे एहा दुइ प्रकार । गीतरे व्यवहृत वाक्यगुडिकु मध्य पद कुहायाइथाए । ९ ।

स्वराः—

सा सा सा रिगम रिगम पधप मपप धनिम पधनि

मपसा स्सा सा इति

यथालालित्यं तालानुरूपं गीतान्ते देयम् । १० ।

स्वरः—स, रि, ग, म, प, ध, नि । यथाः—सा, स, सा; रि, ग, म; रि, ग, म; प, घ, प; म, प, प; ध, नि, म; प, ध, नि; म, प, सा; स्सा, सा । एहि प्रकारे लालित्य दृष्टि ताल अनुसारे गीतशेषरे बोलिवा उचित । १० ।

तेनाः—

तेनाशब्दो मङ्गलार्थे । यथा—तेनां तेनां तेनां तेनां तेनां तेनां

तेनाहुं तेनाहुं तेना तेना ई अ आ इत्यादि यथालालित्यं

रागानुकारि दातव्यम् । ११ ।

तेनाः—तेनाशब्द मङ्गलार्थर वाचक । एहाकु मध्य लालित्यदृष्टि ताल अनुसारे गात बोलिसारिबा परे बोलिवाकु हुए । यथा—तेनां, तेनां, तेनां, तेनां, तेनां तेनां, तेनाहुं, तेनाहुं, तेनाहुं तेना तेना इ, अ, आ इत्यादि । (सङ्गीतरत्नकार केन्दुम्बर-वसी नारायण ब्रह्माङ्क मतरे “गीताण्णसंस्थकास्तेनाः पाटन्ते तान् प्रयोजयेत्” अर्थान्ति गीतरे येते गोठि अक्षर थिब सेतिकि गोठि ‘तेना’ शब्द ‘पाट’ रोकट बा बोल परे गाइव । ११ ।

* पाटाः—धा धा धुगु धुगित्याद्या पाटाः प्रोक्ताः ।

यथा—धा धा धुगु धुगु द्रा द्रि द्रांमिकिट थैकट थैकट

द्रिमि द्रिमि कु कु इत्यादि यथालालित्यं तालानुरूपं दैयम् । १२

पाटः—धा, धा; धुगु, धुगु; द्रा, द्रां; द्रिमिकिट, थैकट, थैकट, द्रिमि, द्रिमि, कु, कु, आ इत्यादि । एहा मध्य लालित्यं दृष्टिः तालानुसारे गेय । (सङ्गीतरत्नरे लेखा अछि ये—कौणसि गीत गाइ सारिवा परे सेहि गीतरे व्यवहृत ताल-बाद्यर अनुकरणरे केते गुड़िए शब्दर येउं उच्चारण करायाए ताहार नाम पाट) । १२ ।

तालाः—अधस्तादुक्ताः ।

प्रवन्धे तालनिरूपणनियमो यथाः—

प्रागादि यति निःसारु-मण्ठादीनां यथाक्रमम्

आदावन्ते चैकताल्या इत्येष नियमः परः । १३ ।

तालः—ताल विषयरे एधिपूर्वे कुहायाइछि । एठारे प्रवन्ध गुड़िकरे किपरि ताल निवेश करायिव ताहा कुहायाउछि । पूर्वे आदि प्रभृति नअगोटि ताल्त्र येहं क्रमरे नामोल्लेख करायाइछि प्रवन्धरे सेहि क्रमरे ताल निवेश करिव । १३ ।

विरुद्ध लक्षणम्ः—

गुणोल्लेखतया यत्तद्विरुद्धं परिकीर्तितम् ।

तद्यथाः—

श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमकरन्दास्वादनचित्तेन भणितमिदमिति,
एतस्य एकताल्याः पञ्चान्निवेशः । १४ ।

* गीतान्ते तद्गीतगततालवाद्यानुकारिणः । प्रयुज्यन्ते च ते प्रोक्ता पाटा इति मनीषिभिः । सः रत्न ।

* स्वरस्य कम्पो गमकः श्रोतृचित्तसुखावहः । इति गमकलक्षणं हरिनायक सङ्गीतः ।

विरुद्ध लक्षणः—कवि वा नायक गुणावल्लि उल्लेख येउंथिरे करायाए ताहा 'विरुद्ध' । एहा प्रबन्धर अङ्गरूपे गृहीत हुए । यथा—गीत शेषरे “श्रीमन्नारायण-चरणारविन्दमकरन्दास्वादनचित्तेन भणितमिदम्” इत्यादि समाप्तिसूचक वाक्य । प्रबन्ध शेषरे येउं एकतालीर निवेश कथा पूर्वे कुहायाइछि, विरुद्ध ताहा परे व्यवहृत हेव । १४ ।

अथैतेष्वपि तालेषु केचित् स्युर्ध्रुवलक्षणाः
मण्डलक्षणकाः केचित् केचिदुभयलक्षणाः
ध्रुवाख्यौ यतिनिःसारु मण्डान्त्यौ मण्डलक्षणौ
आदिरूपकभ्रंषाड्दन्त्रिपुटाः स्युर्द्विलक्षणाः । १५ ।

नवतालर ध्रुवमण्डादि भेदः—पूर्वे आदि प्रमृति येउं नअ गोटी तालर कथा कुहायाइछि, सेमानङ्क मध्यर केतेक ध्रुवलक्षण, केतेक मण्डलक्षण ओ केतेक उभय लक्षण हुअन्ति ।

निम्नरे चक्र देख -

ध्रुवलक्षण ताल	यति ओ निःसारु
मण्ड लक्षण	मण्ड ओ एकताली
उभय लक्षण	आदि, रूपक, मम्प, अड्ड ओ एकताली

। १५ ।

तत्र ध्रुवलक्षणमाहः—

स एव ध्रुवलक्ष्मा स्याद्यत्रोद्ग्राहो भवेद्ध्रुवः ।

उच्चैः खण्डः स एव स्याद्द्विर्गो गीतकोविदैः

इति ध्रुवलक्षणः । १६ ।

ध्रुव लक्षण काहाकु कहन्ति ?—येउंथिरे उद्ग्राह अर्थात् गीतर प्रथम अंशटि ध्रुव अर्थात् मध्यम अंशरूपे गृहीत हुए अर्थात् उभयर भेद न थाए । एहा “उच्चैःखण्ड” अर्थात् प्रथम भाग अटे । तेणु एहा दुइथर बोलायाए । १६ ।

मण्ठ लक्षणः—

उद्ग्राहाभोगकौ यत्र समानौ परिकल्पितौ
उद्ग्राहाद्विगुणो वात्र किंवा सार्द्धगुणो भवेत्
मण्ठलणमित्येव प्रवदन्ति मनोषिणः ।

उदाहरणं सूडादौ द्रष्टव्यम् । १७ ।

मण्ठ लक्षणः—उद्ग्राह ओ आभोग येउँठारे समान अक्षर वा मात्रा बिशिष्ट किम्वा
उद्ग्राहठारु आभोग दुइगुण वा देइगुण हुए, ताकु मण्ठ लक्षण कहन्ति ।
एहार उदाहरण सूड प्रमृतिरे द्रष्टव्य । १७ ।

अथ निबद्धमेव प्रबन्ध इत्युच्यते । १८ ।

प्रबन्धः—निबद्ध गीतकु प्रबन्ध कुहाषाए । १८ ।

पतस्य जातिमाहः—

जातयस्तु प्रबन्धानां पञ्चैव मुनिसम्मताः
मेदिनी नन्दिनी दीपिन्यथ स्यात्पाविनी तथा
तारावली तथैतेषां लक्षणं प्रतिपाद्यते ।
षडङ्गा मेदिनी प्रोक्ता पञ्चाङ्गा नन्दिनी तथा
दीपिनी चतुरङ्गा स्यात् पाविनी त्र्यङ्गिका मता
द्व्यङ्गा तारावली प्रोक्ता पुराणैर्गीतकोविदैः । १९ ।

प्रबन्धर जातिः—प्रबन्धर जातिसंख्या पाञ्चगोटी । यथा—१ मेदिनी, २ नन्दिनी,
३ दीपिनी, ४ पाविनी, ५ तारावली ।

मेदिनी प्रमृतिर लक्षणः—येउँ प्रबन्धरे स्वर प्रमृति छअ गोटियाक अङ्गर
सन्निविष्ट होइथाए ताहाकु मेदिनी कहन्ति । सेहिपरि नन्दिनीरे पाञ्चगोटी अङ्ग,
दीपिनीरे चारि गोटी अङ्ग, पाविनीरे तिनिगोटी अङ्ग ओ तारावलीरे दुइगोटी अङ्ग
सन्निविष्ट होइथाए । शुद्ध प्रबन्ध अनेक प्रकार होइ पारे । तेणु ताहा स्थूलतः एक
प्रकार बोलि गृहीत हुए ।

शुद्धस्यैकत्वम्:—

भेदः शुद्धप्रबन्धानामानन्त्यादेक एव हि ।

तथापि:—

तालेनैकेन द्वाभ्यां वा त्रिभिर्वा बहुभिस्तथा
प्रबन्धान् सुकविर्नूनं यथेच्छमुपकल्पयेत् । २० ।

एथिपूर्वं प्रबन्धरे तालनिवेश विषयरे नअ गोटि ताल निवेश करायिव बोलि याहा कुहायाइछि, ताहा अत्यावश्यक नुहे । कवि इच्छा कले सेथि मध्यरु कौणसि गोटिए तालकु वा दुइ, तिनि वा आहुरि अधिक तालकु सन्निविष्ट करि प्रबन्ध रचना करि पारन्ति । २० ।

छायालगमाह:—

शुद्धप्रबन्धगीतस्य छाया यत्र प्रकल्प्यते
तस्माच्छायालगमिति प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तदुक्तमाचार्यै:—

रञ्जकं तु भवेत्तालैराद्याद्यैर्नवकैः पुनः
एकतालीं निबध्नीयादन्ते सूडः स एव हि ।
ध्रुवमण्ठकभेदेन भेदो ज्ञेयो मनीषिभिः । २१ ।

सालग वा छायालग्ग लक्षणः—येउधरे शुद्ध प्रबन्ध गीतर छाया (आभास) देखायाए, ताहाकु सालग वा छायालग कहन्ति । एहार आउ गोटिए नाम सूड तेणु पूर्वाचार्यमाने कहिअछन्ति ये—आदि प्रमृति नअ तालर विनिवेशपरे शेषकु एक तालीर विनिवेश कले गीत हृदयरञ्जक हुए । तेणु छायालगारे ताहा करायाइआए । एहि सूड ध्रुव-सूड ओ मण्ठ सूड एहि प्रकारे बिभक्त । २१ ।

अथ शुद्धमाह:—

वाक्यं तालमितं धातुमिश्रानुप्रास संयुतम्
बाहुल्येनेष्यते यत्र ध्रुवमण्ठादिलक्षणं
शुद्धगीतं तदेव स्यादुक्तं यद्विषिणा पुरा ।। २२ ।

क्षुद्र प्रबन्धर लक्षणः—यहिरे ताल अनुसारे अनुप्रासालङ्कारयुक्त धातु (गीतघटक वाक्य) र प्रयोग थाए एवं ध्रुवलक्षण ओ मण्डलक्षण (पूर्वोक्त) ताल प्रचुरभावे गृहीत होइथाए ताहा क्षुद्र गीत, एहा भरत ऋषिङ्कर मत ।

एहा चित्रपदा, पाञ्चाली, चित्रकला ओ ध्रुवपदा भेदरे चारि प्रकार । २२ ।

पतस्य भेदमाहः—

केवलं पदमात्रेण वैचित्र्यं यदि दृश्यते

न धात्वादौ विचित्रत्वं ज्ञेया चित्रपदेति सा । २३ ।

चित्रपदा लक्षणः—येउँ थिरे गीतरे व्यवहृत पदगुहिकर विचित्रता थाए, किन्तु धातुर (गुण प्रमृतिर धारक गीतर अवयवर) विचित्रता न थाए, ताहाकु चित्रपदा कुहायाए । २३ ।

उदाहरणं यथाः—

रचयति किशलयचय शयनम्

दिशि दिशि विकिरति चलनयनम् ।”

एवं ध्रुवस्यापि रचना, इति चित्रपदा । २४ ।

उदाहरण यथाः—

रचयति किशलयचय शयनं दिशि दिशि विकिरति चलनयनं (गीतगोविन्द)

एहा उद्ग्राह अंश । ध्रुवांशर रचना मध्य एहिपरि । २४ ।

अथ चित्रकला लक्षणः—

उद्ग्राहाभोगयोर्मात्रा समा न्यूना ध्रुवे यदि

त्र्याद्याष्टावधिपादाढ्या ज्ञेया चित्रकलेति सा ।

त्रिपदा चतुष्पदा यावदष्टपदा चित्रकलाभेदाः । २५ ।

चित्रकला लक्षणः—गीतर उद्ग्राह ओ आभोग नामक अंश दुइटिर मात्रा समान हेले ओ ध्रुवांशर मात्रा उद्ग्राह ओ आभोगर मात्राठारु कम हेले ताहाकु चित्रकला कहन्ति । एथिरे पदसंख्या तिनिरु कम हेष नाहिँ वा आठरु वेशि हेव नाहिँ । २५ ।

यथा गीतगोविन्दे:—

“हरिरभिसरति वहति मधु (पद) पवने

किमपरमधिकसुखं सखि भवने

माधवे

मा कुरु मानिनि ! मानमये” इति चित्रकला । २६ ।

उदाहरण:—

हरिरभिसरति वहति मधुपवने

किमपरमधिकसुखं सखि भवने

माधवे, मा कुरु मानिनि मानमये । २६ ।

अथ ध्रुवपदामाह:—

ध्रुवं गीत्वा भिन्नधातुर्यत्राभोगस्तु गीयते

उक्तयोर्लक्षणयुता सैव ध्रुवपदा मता ।

यत्र प्रतिपदं ध्रुवो भिन्नः सा ध्रुवपदा ।

उदाहरणं सुगमं । २७ ।

ध्रुवपदा:—ध्रुवांशर गान परे अन्यधातुयुक्त आभोगांशर गान येउंथिरे करायाए तादाकु ध्रुवपदा कहन्ति । एथिरे चित्रकला ओ चित्रपदार लक्षण रहे । संक्षेपरे एतिकि कुहायाइ पारे, येउंथिरे प्रतिपद (पाद)रे अलगा अलगा ध्रुवांश योग करायाए, ताहा ध्रुवपदा । ३७ ।

अथ पाञ्चाली:—

अति विस्तारपदता पञ्च प्रोक्ता मनीषिभिः

स यत्रास्तीति सा प्रोक्ता पाञ्चाली भरतादिभिः ।

पाञ्चाली बहुभिः पादैर्द्विविधा स्याद्भ्रुवाऽभ्रुवा

पाञ्चाली स्वदेशभाषासु प्रसिद्धैव । २८ ।

पाञ्चालोः—पदर अति विस्तारकु पञ्च कहन्ति । ताहा यहि रे थाए ताहार नाम पाञ्चालो अर्थात् यहि रे पदर संख्या आठठारु अधिक हुए ताहाकु पाञ्चालो कहन्ति । एहा ध्रुवयुक्त ओ ध्रुवहोन हुए । देशभाषारे एहार प्रचलन वेशी । २८ ।

एवं गीतं समुद्दिष्टं पुनस्तत्त्रिविधं स्मृतं ।
दिव्यं च मानुषं चैव दिव्यादिव्यमिति त्रिधा ।
दिव्यं संस्कृतसम्पन्नं मानुषं देशभाषया
दिव्यादिव्यं तु विज्ञेयं संस्कृतप्राकृतेन च । २९ ।

गीत पूर्वोक्त लक्षण ओ विभाग द्वारा युक्त हेवा उचित । ताहा पुणि भाषा दृष्टि तनि प्रकार हुए । यथा—दिव्य, मानुष आ दिव्यादिव्य । संस्कृत भाषार गोतकु दिव्य, देश भाषार गोतकु अदिव्य एवं संस्कृत ओ प्राकृत (देशी) भाषार गोतकु दिव्यादिव्य कहन्ति । २९ ।

अथ गीतगुणानाहः—

ग्रहो लयस्तथा मानः खण्डश्च यतिरेव च
धातूनां चैव कुत्रापि पुनरुक्तिर्भवेदिह ।
रम्यता रागबन्धेन नैर्मल्यं विशदार्थता
स्वरपाटक-तेनानां विन्यासश्च यथाक्रमं
एवं गीतगुणाः प्रोक्ता मुनिभिर्भरतादिभिः । ३० ।

गीतर गुणः—ग्रह, लय, मान, खण्ड ओ याति एमानङ्कर यथायथ विन्यास तथा धातु अर्थात् उद्ग्राह, ध्रुव आ आभाग नामरे ख्यात गोतावयव गुड़िकर क्वचित् क्वचित् पुनरावृत्ति, रागबन्धनर मनोहारिता, अर्थर विशदता एवं स्वर, पाट ओ तेन प्रभृतिर यथाक्रमे विन्यास एगुड़िक गीतर गुण वोलि भरत प्रभृति मुनिमाने कहिअछन्ति । ३० ।

तत्र ग्रहमाहः—

तालयोजनकालो यो गोते स ग्रह उच्यते ।
स त्रिधाऽनागतोऽतीतः समश्चेति मुनेर्मतं । ३१ ।

ग्रह कण ?—गीतरे तालर योगकालकु ग्रह कहन्ति । एहा तिनि प्रकार, यथा—
१-अनागत, २-अतीत, ३-सम । ३१ ।

तत्रानागतमाहः—

गीतारम्भाद्यदा पूर्वं समुच्चार्य्याक्षरद्वयं
तालस्य न्यसनादुक्तं तदैवानागतग्रहः ।

उदाहरणः—

जय, कमलाकुचचन्दन इत्यादि । ३२ ।

अनागतग्रह लक्षणः—गानर आरम्भ पूर्वदुइटि अक्षर (गीतर अंश नोहिथिवा)
उच्चारण करि तालन्यास करागले ताहाकु अनागत ग्रह कहन्ति ।

उदाहरणः—

(जय जय) कमलाकुचचन्दन इत्यादि । ३२ ।

अतीतमाहः—

गीतस्य गानास्तालानां विन्यासो यत्र जायते
अतीतः सोऽत्र विज्ञेयो लालित्यं तत्र जायते ।

उदाहरणं यथाः—

शिशिर-शीतल-मञ्जु-वञ्जुल मृदुल-किशलय-संकुला,

इति । ३३ ।

अतीत ग्रह लक्षणः—गान आरम्भ होइगला परे तालर विन्यास करागले ताहाकु
अतीत ग्रह कहन्ति ।

उदाहरण यथाः—

शिशिर-शीतल-मञ्जु-वञ्जुल-मृदुल-किशलय-संकुला । ३३ ।

सममाहः—

गीतोच्चारणमात्रेण यदा तालस्य संगतिः
समग्रहः स विज्ञेयः सर्वकालेषु विभ्रुतः । ३४ ।

सम प्रहः — गान आरम्भ हेवा सङ्गे सङ्गे तालर विन्यास हेले ताहाकु समप्रह कहन्ति ।

समप्रहर उदाहरण सुलभ । ३४ ।

* अथ लयमाहः—

क्रियान्तरेण विश्रान्तिर्लय इत्यभिधीयते ।
स त्रिधा कथितस्तज्ज्ञेद्रुतो मध्यो विलम्बितः ।

यथाः—

त्रिपुटादौ द्रुतो ज्ञेयो मध्यो निःसारुकादिषु
विलम्बितस्तु यत्यादावित्येवं लयसंस्थितिः । ३५ ।

लयः— गानक्रिया मध्यरे विश्राम नेवार नाम लय । एहा द्रुत, मध्य ओ विलम्बित भेदरे तिनि प्रकार । ‘द्रुत’ लय त्रिपुटादि तालरे व्यवहृत हुए, ‘मध्य’ लय निःसार प्रभृति तालरे व्यवहृत हुए ओ ‘विलम्बित’ लय यति प्रभृति तालरे व्यवहृत हुए । ३५ ।

अथ खण्डमाहः—

कुडुका (?) द्येकतालीनां खण्डः षोडशमात्रकः
प्रान्तः खण्डश्चतुर्दशभिर्मात्राभिरुपकल्प्यते ।
किंचाष्टादशमात्रासु भङ्गी यत्यात्मिका पुनः
गीते भङ्गी विशेषज्ञंरीषद्विश्रान्तिरुच्यते ।
खण्डो मात्राचतुर्दशभिर्यतित्रिपुटयोस्तथा
भङ्गी सप्तममात्रायां प्रान्तो द्वादशभिः स्मृतः ।
भङ्गाड्डतालयोर्वन्धो मात्राभिर्दशभिर्भवेत्
कुत्रापि पञ्चदशभिरुनविंशतिभिः क्वचित् ।
सर्वत्रैव हि पञ्चम्यां पञ्चम्यां भङ्गीरोरिता ।
खण्डो मात्राचतुर्दशभिस्ताले निःसारुनामनि
षष्ठ्यां दशम्यां भङ्गी स्यात् प्रान्तो द्वादशभिर्भवेत् ।

क्वाप्येकादशभिः कार्य्यस्ताभिरेवान्तिमो दलः

भङ्ग्यत्र षष्ठमात्रायामन्ये रूपकबन्धगाः ।

एकाद्विमात्रिकान्यूनाः सर्वेषु प्रान्तखण्डकाः । ३६ ।

इति खण्डः

खण्डः—कुडुक, रूपक आदि ओ एकतालीमानङ्कर प्रति खण्डरे षोडश मात्रा थाए । शेष खण्डटि चउद मात्रा विशिष्ट हुए । प्रति आठ वा दश मात्रारे यति वा भङ्गी (गीत वोल्वावेले अल्प विश्राम नेवा) पड़े । यति ओ त्रिपुट तालरे चउद मात्रारे खण्ड हुए । प्रति खण्डर सप्तम मात्रारे यति पड़े । प्रान्त खण्डटि वारमात्रा (१२मात्रा) विशिष्ट हुए ।

भङ्ग्य ओ अट्ट तालर रचनारे केउँ ठि दश, केउँ ठि पन्दर, केउँ ठि वा ऊणाइश मात्रारे खण्ड हुए । सवु स्थलरे पाञ्चमात्रारै यति पड़े ।

निःसारु तालरे चउदमात्रारे खण्ड रचित हुए एवं षष्ठ ओ दशम मात्रारे यति पड़े । प्रान्त खण्डटि वारमात्रा (१२ मात्रा) विशिष्ट हुए । कौणसि कौणसि रचनारे प्रान्त खण्डटि एगार मात्राविशिष्ट हेवार देखायाए । षष्ठ मात्रारे भङ्गी वा यति पड़े ।

अन्य तालरे प्रान्त खण्डर मात्रासंख्या अन्य खण्डमानङ्कर मात्रा संख्याठारु एक वा दुइ मात्रा कम होइथाए ।

अथ यतिः—

लयप्रवर्तनस्यैव नियमोऽसौ यतिर्भवेत्

स्रोतोवहा समा गोपुच्छिकेति त्रिविधैव सा । ३७ ।

इति यतिः

यतिः—लय अर्थात् गीत मध्यरे विश्रान्तिर नियमकु यति कहन्ति । एहा स्रोतोवहा (पाणिसुअ परि धारावाहिक) समा ओ गोपुच्छिका (गोरु लाङ्गल परि आरम्भरे सूक्ष्म, मध्यरे स्थूल, अन्तरे सूक्ष्म) । ३७ ।

अथ मानमाहः—

विश्रान्तिकारिणी कालक्रिया मानमिहोच्यते

तालविश्रामकारित्वान्मानं तालसमाप्तिकृत् । ३८ ।

मानः—तालर समाप्तिकारिणी क्रियार नाम मान । तालरे विश्राम नेवा समयर परिमाणकु मान कहन्ति । ३८ ।

अथ गीतगुणाः—

गीतावयवविन्यासः खण्डस्यानुगमस्तथा

अनुप्रासो रसोत्कर्षो गुणा गीते प्रकीर्त्तिताः । ३६ ।

गीतगुणः— गीतर अवयव (धातु) मानङ्कर विशिष्टरूपे अर्थात् यथायथभावे निवेश, खण्ड (गीतरे थिवा पादमानङ्कर विभाग वा पर्व) र अनुसरण, अनुप्रास (प्रान्त वण्ण र मैत्री वा मिलन) रसर परिपुष्टि एगुडिक गीतर गुण । ३९ ।

गीतदोषमाहः—

निरर्थक पदन्यासो वितालत्वं कटूक्तिता

बन्धकेशः पौनरुक्त्यं गीतदोषः प्रकीर्त्तिताः । ४० ।

गीत दोषः—अप्रयोजनीय वा अर्थशून्य पदर प्रयोग, तालभङ्ग, श्रुतिकटु वण्ण र प्रयोग, रचनाशलीर क्लिष्टता, एक पदर पुनःपुनः आवृत्ति - एगुडिक गीतर दोष ।

अनिवद्ध लक्षणम्—

धातु मातुविहीनं यत् तालादि रहितं च यत्

लालित्यमात्रं यत्तास्ते तदनिवद्धमुच्यते । ४१ ।

ए पय्येन्त याहा कुहागला, ताहा निवद्ध गीत विषयरे । एवे अनिवद्धर लक्षण कुहायाउछिः—यहिँरे धातु (गीतघटक वाक्य) मातु (राग प्रभृति) ओ ताल न थाइ सुद्धा केवल लालित्य थाए, ताहा अनिवद्ध गीत । (एहाकु आलाप करिबा कहन्ति) । ४१ ।

अथ गायकगुणाः—

नानारागविभेदज्ञः श्लक्ष्णकण्ठोऽतिवाक्पटुः

लयतालादिमानानां स्थायको गायकोत्तमः । ४२ ।

गायक गुणः— रागमानङ्कर परस्पर भेद निरूपणरे दक्षता, मधुरकण्ठता, वाग्मिता, लय, ताल ओ मान प्रभृतिर स्थापनारे पटुता—एगुडिक उत्तम गायकर गुण । ४२ ।

अथ गायकदोषाः—

काकी कुनासिकी (?) चैवास्थानतालनिपातकः

अशुद्धगायकोऽस्पष्टी विदितो दुष्टगायकः । ४३ ।

गायक-दोष—याहार स्वर काकस्वर परि कर्कश (श्रुतिकटु) ये वर्णगुणिक अनुनासिकभावे उच्चारण करे, ये अस्थानरे तालपात करे, ये अशुद्ध भषारे गान करे, याहार गीत अस्पष्टता हेतु बुझि हुए नाहिँ, से गायक निन्दार पात्र । ४३ ।

इति गीत प्रकरणम्

वाद्य प्रकरणम्

अथ क्रमप्राप्तं सङ्गीताङ्गभूतं वाद्यमाह—

चिवदन्ति जनानां यत् हृत्स्थं तद्वाद्यमुच्यते । १ ।

एष्यन्त सङ्गीतर प्रधान अङ्ग गीत विषय कुहागला । एवे सङ्गीतर द्वितीय अङ्ग वाद्य विषयरे कुहायाउछि ।

मनुष्यर हृदयर स्पन्दनध्वनि सहित समान भावे ध्वनित हेउद्यिवारु एहाकु वाद्य कहन्ति । १ ।

वाद्यभेदानाहः—

वाद्यं चतुर्विधं प्रोक्तं ततमानन्दमेव च
शुषीरं च घनं चैवमित्थं वाद्यं चतुर्विधम् ।
एतेषु मुख्यभूतं यत्तदेवात्र निगद्यते ।

ततमाहः—

विपश्ची महती चैवालावणी परिवादिनी
रौद्री सारङ्गिका चैवामृतस्राविणिका तथा ।
कच्छुपी गजहस्ता चैत्याद्यास्ततमिदां गताः
गुरुशिक्षाक्रमेणासां घटना परिकीर्त्तिताः । २ ।

एहि वाद्य चारि प्रकार; यथा— (१) तत अर्थात् वीणादि वाद्य, (२) आनन्द अर्थात् मृदङ्ग प्रभृति वाद्य, (३) शुषीर अर्थात् वंशी प्रभृति वाद्य, (४) घन अर्थात् कांस्यताल (फाँज) प्रभृति वाद्य । एमानङ्क मध्यरे तत अर्थात् वीणादि वाद्य प्रधान । एठारे ताहारि भेद विषयरे संक्षेपरे कुहायाउछि ।

तत वाद्यर भेदः—(१) विपञ्चो, (२) महुतो, (३) अलावणो, (४) परिवादिनी, (५) रौद्री, (६) सारङ्गिका, (७) अमृतस्त्राविणो, (८) कछपी, (९) गजहस्त प्रभृति नाना प्रकार । २ ।

नृत्यप्रकरणम्

अथ क्रमप्राप्तं नृत्यमाह—

नारदसंहितायां—

पुंनृत्यं ताण्डवं प्राक्तं स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते । ३ ।

ताण्डव ओ लास्यः—नृत्य प्रधानतः दुइ प्रकार । यथाः—ताण्डव ओ लास्य । पुरुषर नृत्यकु ताण्डव ओ स्त्रीर नृत्यकु लास्य कहन्ति । एहा नारद संहितारे उक्त होइछि । ३ ।

ताण्डव लक्षणः—

यत्र वीररसादीनां राक्षसानां च निग्रहः

ताण्डवं तन्निगदितं मुनिभिर्भरतदिभिः । ४ ।

भरत मतरे ताण्डवर लक्षणः—भरत प्रभृति ऋषिमानङ्क मतरे—येउठारे वीर रसरे राक्षस प्रभृतिङ्कर निधनर अभिनय प्रदर्शित हुए ताहाकु ताण्डव कहन्ति । ४ ।

नृत्य लक्षणः—

बाला यत्र हि नृत्यन्ति मिलित्वा देशभाषया

तन्नृत्यमिति विज्ञेयं सर्वेषां सुमनोरमं । ५ ।

नृत्य लक्षणः—अनेक गुड़िए स्त्रीलोक एकत्र होइ देशभाषारे गान करि नाचिले ताहाकु नृत्य कहन्ति । ५ ।

नर्तनलक्षणः—

तत्प्रस्विन्नोऽस्पृश्यजना यत्र नृत्यन्ति वा पुनः

हास्यभूयिष्ठरूपं तु तन्नर्तनमिहोच्यते । ६ ।

नर्तन लक्षणः—तपस्वी वा शबरादि जातीय लोके हास्योद्दीपक गीत गाइ नाचिजे ताहाकु नर्तन कहन्ति । ६ ।

काष्ठोन्नत्यः—

अष्टाभिर्गोपिनारोभिरष्टाभिः कृष्णमूर्तिभिः
काष्ठोन्मादाय नृत्यन्ति मण्डलीभूय मण्डलं
काष्ठोन्नत्यं तदेव स्यान्मनोरमतरं भवेत् । ७ ।

काष्ठोन्नत्य लक्षणः—आठ गोटि गोपिका ओ आठ गोटि कृष्णवेश धारण करिथिवा व्यक्तिमाने हस्तरे काठि धरि मण्डलाकारे बुलि बुलि येउँ नाच करन्ति, ताहाकु काष्ठोन्नत्य कहन्ति । एहा अति मनोहर । ७ ।

मण्डलीन्नत्यः—

गोपीनां मण्डलीन्नत्यं यत्र कृष्णोऽन्तरान्तरा । ८ ।

मण्डलीन्नत्यः—गोटिए कृष्णवेशी पुरुष पाखरे गोटिए गोपी वेशधारिणी स्त्री, एहि क्रमरे सज्जित होइ मण्डलाकारे नाचिले ताहाकु मण्डली-नृत्य कहन्ति । ८ ।

जाकडीन्नत्यः—

पुच्छगुच्छकरौ पानमस्तौ गीत्वा स्वभाषया
तुरुष्कौ नृत्यता यत्र नृत्यं तत् जाकडी भवेत् । ९ ।

जाकडीन्नत्यः—दुइजण तुरुष्कदेशीय लोक मद पिइ उन्मत्त भावरे हातरे मयूरपुच्छ धरि निजभाषारे गीत गाइ नाचिले ताहाकु जाकडी नृत्य कहन्ति । ९ ।

शावरन्नत्यः—

नृत्यन्ति शवरा यत्र गायन्तो निजभाषया
तदिदं शावरं नृत्यमित्याहुर्नृत्यकोविदाः । १० ।

शावरन्नत्यः—शवरमाने निज भाषार गान करि नाचुथिले ताहाकु शावरन्नत्य कहन्ति । १० ।

कुरञ्जीनृत्यं

शबरीवेशयोगु आपूञ्जरञ्जितयोः स्त्रियोः

नृत्यं कुरञ्जीति चिदुर्गायन्तोश्च स्वभाषया । ११ ।

कुरञ्जी नृत्यः—दुइटि स्त्रीलोक वेकरे गुञ्जा (काइच्च) माल .पकाइ शबरीवेश होइ निज भाषारे (शबर भाषारे) गान करि नाचुथिले ताहाकु कुरञ्जी नृत्य कहन्ति ।

गीतं वाद्यं तथा नृत्यमृषिभिर्यत्समीरितं

लिखितं तन्मया धीराः शोधयन्तु; मुनेर्भ्रमः । १२ ।

उपसंहारः—भरतादिमुनिमाने गीत, वाद्य ओ नृत्य विषयरे याहा याहा कहि याइ अछन्ति, मुँ (प्रन्थकार) ताहा एठारे लेखिलि । यदि कौणसिठारे भ्रम थाए, तेवे ताहा पण्डितमाने संशोधन करि ग्रहण करन्तु । मो' कथा वा कअण ? मुनि-मान्कर मय्य भ्रम होइयाए ।

समञ्जसं वाप्यसमञ्जसं वा

मयात्र यदयलिखितं हि धीराः ।

तत्तद्विभाव्य प्रणयेन शान्ता

कृपालवस्ते परिशोधयन्तु । १३ ।

एहि ग्रन्थरे याहा याहा असमीचीन वा समीचीन लेखा होइछि, ताहा उत्तररूपे विचार करि कृपालु शान्तचेता पण्डितमाने मो'प्रति स्नेह प्रकाश करि परिशुद्ध करि दिअन्तु । एतिकि मोर प्रार्थना । १३ ।

इति श्रीमद्वीराधिवीरवर नृपतिचूडामणि श्री गोपीनाथ भञ्ज

राजकुमार श्रीहरिचन्दनधिरचिता सङ्गीतमुक्तावली समाप्ता ।

वीर श्रीरामचन्द्रदेवनृपतेरेकोनविंशत्यङ्के वृश्चिकस्य सप्तमदिवसे

महाराजाधिराज श्रीविश्वेश्वरभञ्जमहाराज पठनाथ

दामोदरवेदब्रह्मणा लिखितमिदं पुस्तकं

समाप्तं ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठा	श्लोकार्ध	धाड़ि	अशुद्ध	शुद्ध
१	२	४	अतन्तर	अनन्तर
२	१	२	क्षत्रियराजा- मानङ्क	क्षत्रियराजा— मानङ्क
१८		५	ब्रह्माहत्या	ब्रह्महत्या
१८	१	१	एहि	एहा
१९	३	१	येई	येउँ
२१		१	स्वरभेदरे	स्वरभेदरे
३१		१	धवत	धेवत
३१		१	न्यस	न्यास
२१	२	१	धवत	धेवत
७५		३	कालेरे	कालरे
७५		१०	गन्धष	गन्धर्व
७६	२	५	पृष्ठरे	पृष्ठारे
७७	१	२	अनुद्रत	अनुद्रुत
७८	१	३	द्रुतर	द्रुतर
७८	२	६	करायइथाप	करायाइथाप
८०	१	३	उदाहण	उदाहरण
८१		१	द्रुतमात्रा	द्रुतमात्रा
८१	१	१	अनुद्रत	अनुद्रुत
९२	४	२	गात	गीत
९५	३	३	अङ्गर सन्निविष्ट	अङ्गसन्निविष्ट
९६	४	५	ध्रुवसूत	ध्रुवसूत
१०४		२	भषारे	भाषारे
१०४	१	१	विषय	विषय
१०४	१	३	हेउदिवारु	हेडाथवारु

Please pronounce all व & ब as व in translation portion.

MAHARAJA SRI RAM CHANDRA
UTKAL UNIVERSITY PRESS,
CUTTACK.
